

YALOVA ÜNİVERSİTESİ
İSLAMİ İLİMLER FAKÜLTESİ
HAKEMLİ DERGİSİ

YALOVA ÜNİVERSİTESİ İSLAMİ İLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ

Altı aylık hakemli bir dergidir
Yıl: 1 Sayı 2, Ocak - Haziran 2016
ISSN:2148-5496

Sahibi:

Yalova Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi adına
Dekan Prof. Dr. Abdurrahman Özdemir

Editör:

Doç. Dr. Süleyman BERK
Yrd. Doç. Dr. Fatma KIZIL

Editör Yrd.:

Abdullah Uğur

Yayın Kurulu:

Prof. Dr. Abdurrahman Özdemir
Prof. Dr. M. Tahir Yaren
Doç. Dr. Muharrem Önder
Doç. Dr. Süleyman Berk
Yrd. Doç. Dr. Pehlül Düzenli
Yrd. Doç. Dr. Muhammet Beyler

Danışma Kurulu:

Prof. Dr. İbrahim Hatiboğlu (Yalova Üniversitesi)
Prof. Dr. Muhammed Aydın
Prof. Dr. Abdurrahman Özdemir (Yalova Üniversitesi)
Prof. Dr. M. Tahir Yaren (Yalova Üniversitesi)
Prof. Dr. Şükrü Özen (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Mahfuz Söylemez (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Bekir Karlığa (Yalova Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet Bostancı (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Hidayet Aydar (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Bilal Kemikli (Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. H. Mehmet Günay (Sakarya Üniversitesi)
Doç. Dr. Ali Öztürk (İstanbul Üniversitesi)
Doç. Dr. Muharrem Önder (Yalova Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Muhammet Beyler (Yalova Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Eşref Altaş (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)

Yazışma Adresi:

Yalova Üniversitesi, Safran Yerleşkesi,
Dere Mahallesi, Mehmet Durmam Cad., No.: 87
77100 Merkez-Yalova
Tel: 0226 815 53 00, Faks: 0226 815 52 34
e-mail: islamiilimler@yalova.edu.tr, www.yalova.edu.tr/islamiilimlerfakültesi

İÇİNDEKİLER

I. MAKALELER

1. İbn Miskeveyh'te Tarih ve Metod | İlyas AKYÜZOĞLU 9
2. Arap Edebiyatında Hüsni'l-İntihâ Sanatı | Said Nuri AKGÜNDÜZ 35
3. Abdülaziz Bayındır'ın Allah'ın İlmi Konusundaki Görüşleri ve Kritiği | Avnullah Enes ATEŞ 45
4. Erken Devir İslam Mimarisinde Beytü'l-Mâl (Hazine) Binaları | Sümeyra OCAK 63

II. KİTAP TANITIMLARI

1. Ahmet Atillâ Şentürk, *Osmanlı Şiir Klavuzu I. Âb-Azrâil*, OSEDAM Yay., İstanbul, 2016, 519 s. | Abdullah UĞUR 103
 2. Ronald Lewcock, *The Old Walled City of San'a*, UNESCO, Paris, 1986, 124 s. | Sümeyra OCAK 106
- **Bu Sayının Hakemleri** 108
 - **Yazım ve Yayım Şartları** 109
 - **Yazım İlkeleri** 110

İkinci sayımızı yayımlarken;

Türkiye gibi hem genç hem de yüzyıllara dayalı bir dinî, ilmî ve kültürel bir mirası tevârüs etmesi açısından köklü bir ülkede akademik hayatla ilgili en önemli meselelerden birisi süreklilik ve bir gelenek tesisi gibi gözükmeştir. Bu açıdan dergimizin ikinci sayısını kalite kadar devamlılığı da önemli görerek yayımlıyoruz. Yeni sayımızda hacim olarak geniş olmamakla birlikte nitelikli yazılarla Türkiye'deki çalışmalara mütevazı bir katkıda bulunmayı hedefledik.

Bu sayımızda İslâm tarihi, Arap dili ve edebiyatı, kelâm ve İslâm düşüncesi, İslâm sanatları sahalarındaki makalelerde hem klâsik dönem hem de güncel tartışmalarla irtibatlı meseleler ele alınıyor. Çok sayıdaki İlâhiyat ve İslâmî İlimler fakültelerinin düzenli çıkan hakemli dergilerinde de görüldüğü gibi bilhassa genç akademisyenlerin çalışmalarının ağırlıkta olduğu bu sayımız, Türkiye'deki ilmî faaliyetlerin devamlılığı açısından da umut vermektedir.

Sonraki sayılarımız için ilim dünyasının değerli mensuplarının katkılarınızı beklediğimizi hatırlatıyor, dergi editöryasına ve hakemlerimize de bu vesile ile şükranlarımızı sunuyoruz.

Prof. Dr. Abdurrahman Özdemir

Yalova Üniversitesi

İslami İlimler Fakültesi Dekanı

İBN-İ MİSKEVEYH'TE TARİH VE METOD

Yrd. Doç. Dr. İlyas AKYÜZOĞLU*

ÖZET

İslâm âleminde ismi her ne kadar konmasa bile içeriği itibariyle Tarih Bilimi'nin konusuna giren çalışmalar “Siyer” ve “Megâzî” ile başlamıştır. Müslüman âlimler eserlerini yazarlarken ve aktarırken hadisçilerin metodu olan rivayet metodunu kullanıyorlardı; yani tarihi haberleri genellikle olduğu gibi naklediyorlardı. Bu metodun beraberinde getirdiği birçok sakıncalar da olmuştur. Tarihte gerçekten yaşanmamış veya yaşanması mümkün olmayan bazı olaylara dair haberler kitaplara –nasıl olduğu bilinsin veya bilinmesin- bir kere girdimi artık hiçbir eleştiri süzgecinden geçirilmediği müddetçe nesiller boyu aktarılmaya devam ediyordu.

Bu durumun farkına varan İbn Miskeveyh tarih kitaplarından bu hurafe ve uydurma haberlerin temizlenmesi gerektiğini söylemektedir. İşte bu düşünceyle yola çıkan İbn Miskeveyh kendi eserinde tenkitçi ve elemeci bir tutum sergileyerek bu türden uydurma olduğunu düşündüğü haberleri yazmış olduğu kitaba almamıştır.

Biz bu makalemizde, İbn Miskeveyh'in *Tecâribu'l-Umem ve Teâkibu'l-Himem* adlı eserinden yola çıkarak tarihçiliğini incelemeye çalıştık.

Anahtar Kelimeler: İbn Miskeveyh, Tarih, Tecâribu'l-Umem, Eleştirel Tarih, Metod.

* Yalova Üniversitesi, İslâmî İlimler Fakültesi Öğretim Üyesi.

THE HISTORY AND METHOD IN IBN-I MISKAWAIH

ABSTRACT

The studies contained by the history science, even if they had not been named so or not, in terms of their contents began with “Siyar” and “Maghazi” in Muslim world. On writing and conveying their works to others, they were using the “narration method of traditionists”. Namely, they narrated the historical events as they heard.

This method gave rise to lots of disadvantages when many hearsays about some events which did not occur at all or were impossible to happen found themselves a place in the books, then they had been continued to be quoted as long as they were not criticized.

Being aware of this problem Ibn Miskawaih suggested that these made-up and false rumours should be excluded from the history books. He, begining with this conviction, did not give any place to these in his own book by showing a critical and eliminative attitude.

In this article, starting from Ibn Miskawaih’s book entitled *Tajaribu al-umem and taakibu’l-himam* we have examined his historiography.

Keywords: Ibn Miskawaih, History, Tajaribu al-umem, Critical History, Method.

GİRİŞ

İnsan bilgilerinin kaynağı yine insanın merak ve hayretidir. Bu durum, kendi geçmişi söz konusu olduğunda da aynı şey geçerlidir. İnsanlar kendi geçmişlerini çeşitli nedenlerden dolayı merak etmişler ve araştırmak istemişlerdir. Bu araştırma çalışmaları neticesinde bir “Tarih Bilimi” meydana gelmiştir.

İbn Haldûn’a göre tarih, zahiri olarak, insanların, kavimlerin hal ve durumlarının nasıl değişmiş olduğunu, devlet sınırlarının nasıl genişlemiş, kuvvet ve kudretlerinin nasıl artmış olduğunu, ölüm ve yıkılma çağı gelinceye kadar yeryüzünü nasıl imar ettiklerini bize bildirir.¹

Toplumlar, geçmişlerini araştırmak kastıyla tarihçiliğe soyunurlar. Amaç, geçmişi iyice kavrayıp oradan bazı dersler çıkararak geleceğe yön vermektir. Ayrıca geçmişteki hataların tekrarını yapmamak ve edinilen tecrübeleri gelecek nesillere aktararak gelişim çizgisini ileriye taşımak gayesi güdülür

İslâm âleminde de benzer bir şekilde, -ismi her ne kadar konmasa da içeriği itibariyle- “Tarih Bilimi”nin konusuna giren çalışmalar, Siyer (Hz. Muhammed’in biyografisi) ve Megâzî (Hz.

¹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, trc. Zakir Kadiri Ugan, Ankara 1997, s.5.

Muhammed'in savaşları) ile başlamıştır. Aynı şekilde Hz. Peygamberin kişiliği her türlü tarihi akışın açık ayırt edicisi oldu. Sonradan gelişen "İslâm Tarihi" ilmi bu çizgiyi takip ederek gelişti.²

Siyer ve Megazi yazıcılığıyla başlayan İslâm tarihçiliğinin genel karakteristiği, olayların olduğu gibi nakledilmesi idi. Haber kaynağı olan râvilerin eleştirisi anlamına gelebilecek olan cerh ve ta'dil çalışmaları her ne kadar eleştirel yaklaşımların ilk örnekleri olarak görülse de bunlar olaylara değil kişilere dönük eleştirilerdi.

Hicrî dördüncü yüzyıldan önce birçok kitap yazan selefler tedvin ettikleri eserlerde kullandıkları rivayetleri dikkatlice aldılar fakat rivayetlerin kaynaklarını göstermeye ve direkt olanla dolaylı olanı birbirinden ayırmaya önem vermediler. Bunun nedeni görevlerini ihmal etmeleri değildi. Onlar, kitaplarını muasırlarının bilgilerine güvenerek yazıyorlardı. Onlar, kendilerinden sonra gelecek olanların karşılaşacakları zorlukları hesaba katmadılar. Müellifler, muasırlarına ileri derecede güveniyorlardı.³

Eleştiri veya olayların yorumlanması düşüncesi ilk dönem eserlerinde yoktur. Bu durum sonraki dönemler için de geçerlidir. İslâm tarihçiliğinin bu özelliğine Şemsettin Günaltay da vurgu yapmaktadır. Yazar, İslâm tarihçilerine yöneltilen en büyük kusurun eserlerini telif ederlerken eleştiriye yer vermemeleri olduğunu söylüyor. Yazara göre bu eleştiri doğru olmakla birlikte bütün İslâm tarihçilerini bu genellemenin içerisine sokmak yanlıştır. Çünkü aralarında İbn Miskeveyh ve İbn Haldûn gibi gerçekten eleştirel düşünceler geliştirmiş yazarlar da vardır.⁴ Yazarların eleştiride yetersiz kalmalarının sebebi biraz da yaşadıkları dönemlerin fikri, siyasi, ekonomik ve toplumsal şartlarının böyle bir yazım şeklini geliştirmeye müsait olmaması veya bu yapının buna izin vermemesidir.⁵

İbn Haldûn (ö.808/1406) tarihin sadece nakilden ibaret olmadığını, onun içinde saklanan bir mananın bulunduğunu ve bunu araştırıp bulmanın görev olduğunu söylemektedir.⁶ Onun bu düşüncüyü benimsemesi, İslâm tarihçilerinin tarihi olayları ele alıp değerlendirme anlayışında büyük bir devrim meydana getirmiştir.

İbn Haldûn'a göre, İslâm tarihçilerinin büyükleri geçmiş gün ve çağların haberlerini topladılar. Sonradan gelen anlayışı kıt bazı kişiler bu rivayetlere yalan haberleri de karıştırdılar. Onlardan sonra gelenler de olaylar ve hallerin sebeplerini düşünmeden, soruşturmadan rivayetlerini olduğu gibi aldılar. İbn Haldûn ilk İslâm tarihçileri olarak İbn İshâk (ö.151/768), Taberî (ö.309/923), İbn Kelbî (ö.204/819), Vâkidî (ö.207/823) ve Mesûdî'yi (ö.345/957) zikrediyor.

İbn Haldûn'a göre Mesûdî ve Vâkidî'nin eserlerinde tenkit edilecek çok şey vardır. Fakat esas yanlışı onlardan sonra gelen tarihçiler yapmışlardır. Onlar bu eserlerdeki haberleri hiçbir tenkide tabi tutmadan olduğu gibi almışlardır. Hâlbuki yapılması gereken şudur:

2 Franz Rosenthal, *İlmu 'l-Târih İnde 'l-Muslimîn*, Arp. Terc. Salih Ahmed el-İlî, Beyrut 1983, s.40.

3 Fuad Sezgin, *Muhadarat fi Târihi 'l-Ulumi 'l-Arab ve 'l-İslâm*, c. I, Frankfurt 1984, s. 151.

4 Günaltay, *İslâm'da Târih ve Müverrihler*, s.6

5 Arnold Toynbee, *Târih Bilinci*, çev. Murat Belge, İstanbul 1975, s.2

6 İbn Haldûn, *Mukaddime*, s.5.

“İnsanların ve ferdin, dünyanın insan yaşayabilecek yerlerinde bir araya toplanarak yaşamalarından ve yeryüzünü imar etmekten ibaret olan Umran’ın türlü türlü tabiatları olup, bu tabiatların hal ve eserleri de türüdür. İşte haberler bu tabiat kanunları ile karşılaştırılır, rivayet ve eserler bunlarla mukayese edilir, rivayet ve eserler bu tabiat kanunlarına uygun ise kabul, değilse reddedilir.”⁷

Tarih biliminin bize sunduğu verilerin yorumlanması ve tarihi olaylardaki neden-sonuç ilişkisini ortaya koyma çalışmaları neticesinde ise “Tarih Felsefesi” ortaya çıkmıştır. R.G. Collingwood, “Tarih Felsefesi” ismini on sekizinci yüzyılda, eski kitaplarda bulunduğu öyküleri tekrarlamak yerine kendi kafasında kurmuş olduğu düşünce tipinden yola çıkarak yorumlamalar yapan Voltaire’nin bulunduğunu söylüyor.⁸

Tarih Felsefesi, felsefenin tarihiyle birlikte başlamıştır denebilir aslında. Çünkü insanlar doğa üzerinde düşünce üretirlerken aynı zamanda da tarih yapmaktaydılar. Ama insanların ilgilerini kendi geçmişlerine çevirmeleri ve bunu bir bilim haline getirmeleri felsefe ilmi ile aynı zamana denk düşmez. İnsanların ve insan topluluklarının başından geçenleri yer ve zaman vererek nakleden ve bu sayede tarihe bilim olma hüviyeti kazandıranın Herodotos olduğu kabul edilir.⁹ Daha sonra Thukydides, tarihi, geçmişte yaşanan olayları sadece kaydetme ve aktarma olarak değil, insani ve toplumsal olayları değerlendirip yorumlama olarak anlayacaktır.¹⁰

Tarihe felsefî anlamda yorum getiren kimi filozoflar, tarihte tam bir ilerleme olduğunu söylerler; bazıları ise, tarihte belli dönemlerde adına ilerleme diyebileceğimiz bir gelişme olsa bile, tarihin tümüyle ilerleyen bir süreç olduğunu söylemenin mümkün olmadığını söylerler. İlerleme ve ereklilik çoğu filozofta bir aradadırlar ve onlar tarihi çizgisel olarak bir ereğe doğru ilerleyen bir süreç olarak görürler (Augustinus, Fichte, Schelling, Hegel, Marx); diğer bazıları ise tam tersine, belli dönemlere göre devinip duran bir döngüsel süreç olduğunu iddia ederler (İbn Haldûn, Vico, Spengler, Toynbee).¹¹

İbn Miskeveyh’i de tarihe olan bakışını ve olayları ele alış şeklini dikkate alarak bu düşünce gruplarından birisine sokmak istersek tarihte döngüsel bir yapının olduğunu söyleyen gruba dâhil edebiliriz.

7 İbn Haldûn, *Mukaddime*, s.19.

8 R. G. Collingwood, *Tarih Tasarımı*, çev. Kurtuluş Dinçer, Ankara 1996, s.31

9 Doğan Özlem, *Tarih Felsefesi*, İzmir, 1998, s.19.; Mübahat S. Kütükoğlu, *Tarih Araştırmalarında Usûl*, İstanbul, 1998, s. 6.

10 Collingwood, *Tarih Tasarımı*, s.31.

11 Özlem, *age*, s.15

I. İbn Miskeveyh'in Hayatı

Ebu Ali Ahmed b. Muhammed b. Yakub Miskeveyh el-Hâzin (ö. 421/1030) filozof, tarihçi, dilbilimci ve şairdir.¹² İran'ın Rey bölgesinde kesin olmamakla birlikte bazı delillere dayanılarak 325/937 yılında doğduğu tahmin edilmektedir. İbn Miskeveyh'in yaşadığı onuncu yüzyıl bir taraftan etkin bilimsel aktivitelerin yapıldığı, çeşitli entelektüel kazanımlar ve parlak edebi ürünlerin elde edildiği diğer taraftansa ekonomik krizler, siyasi parçalanmalar, ahlâki-sosyal dejenerasyonların yaşandığı bir dönem olmuştur.¹³

Büveyhî sarayında ilk defa 340 (952) yılında görevlendirildiğine göre o zamanlarda en azından yirmili yaşlarda olması gerekmektedir. Araştırmacıların çoğu bu görüştedir.¹⁴ Fakat Şevki Dayf aynı görüşte değildir ve doğum tarihinin daha önce olduğunu söylemektedir.¹⁵

Ebu Ali künyesinin Şîf olduğu için verildiği sanılmaktadır. Buna dayanak oluşturan şey onun uzun süre Büveyhî sultanlarına hizmet etmiş olmasıdır. Çünkü Büveyhîler Şîf orijinli idiler. Tanındığı isim olan Miskeveyh'in isim mi lakap mı olduğu veya kendisine ait olup olmadığı tartışmalıdır.¹⁶ Kifti kendisinden "Ebu Ali Miskeveyh"¹⁷, Kehhale "Ahmed b. Miskeveyh"¹⁸, Zirikli ve İbn Ebi Usaybia da sadece "Miskeveyh"¹⁹ diye bahsediyor. Bütün bu tartışmalara rağmen "İbn Miskeveyh" isim olarak kullanılmaya ve yazar bu şekilde tanınmaya devam etmektedir. Yazarın Mecusi olduğu ve sonradan ihtida ettiği bir iddia olarak geçmişse de²⁰ künyesine bakılarak bunun doğru olamayacağı söylenmiştir.²¹ Bu durum belki büyük dedesi için söz konusu olabilirdi.

Filozofun hayatının ve eğitiminin ilk dönemleri ile ilgili bilgiler oldukça azdır. O, şehir halkı tarafından sevilen ve saygı gösterilen, hali vakti yerinde bir aileden gelmekteydi. Babası onun eğitim ve terbiyesiyle yakından ilgilenemedi ve oğlu daha genç yaşlardayken vefat etti.²²

12 Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, (I-XV), c.II, Beyrut, t.y., s.168; Zirikli, *el-A'lam*, (I-X), c.I, Kahire 1954-1959, s.211; Kifti, *Kitab-u Ahbari'l-Ulemâ bi Ahbâri'l-Hukemâ*, Mısır 1326, s.217; George Sarton, *Introduction to The History of Science*, c.I, New York 1975, s.687; T. J. Boer, *Târîhu'l Felsefe fi'l-İslâm*, Arp. trc. Muhammed Abdulhadi Ebu Ruyde, Cezayir, t.y., s.249.

13 M. Abdulhaq Ansari, *The Ethical Philosophy of Miskawaih*, Aligarh İndia 1964, s.1; B. H. Siddiqui, "Miskawayh: Life And Works", *Journal of the Regional Cultural Institute*, c.VII, no:2-3, Tahran 1977, s.87.

14 David Samuel Margoliouth, *The Eclipse of The Abbasid Caliphate*, c.VII, London 1921, önsöz/ii; Mohammed Nasir b. Omar, "Miskawayh's Theory of Self-Purification And The Relationship Between Philosophy and Sufism", *Journal of Islâmic Studies*, c.1, Oxford, 1994,s.35; Esa'd Samherani, *el-Ahlâk fi'l-İslâm ve'l-Felsefeti'l-Kadîm*, Beyrut 1988, s.143.

15 Şevki Dayf, *Târîhu'l Edebi'l-Arab-Asru'd-Duveli ve'l-İmârât*, (I-V), c.V, Kahire, 1975-1980, s.465.

16 İsmail Hakkı İzmirli, "Ebu Ali Miskeveyh 'İbn Miskeveyh' el-Hâzin", *DİFM*, III/10, İstanbul, 1928, s.18

17 Kifti, *Kitab-u Ahbari'l-Ulema bi Ahbari'l-Hukema*, s.217.

18 Ömer Rıza Kehhale, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, c.II, s.168.

19 Zirikli, *el-A'lâm*, (I-X), c.I, s.211; İbn Ebi Usaybia, *Uyânu'l-Enbâ*, , Beyrut 1960, s.331.

20 Yakut el-Hamevi, *Mu'cemul Udeba*, (I-VII), c.II, Mısır 1924, s.89.

21 Joel L. Kraemer, *Humanism in The Renaissance of Islâm*, Leiden, 1986, s.223; Karl Brockellman, *Târîhu'ul-Edebi'l-Arab*, Arp trc. Mahmud Fehmi Hicazi, Mısır, 1993, s. 471.

22 Mohammed Nasir b. Omar, "Preliminary Remarks on Greek Sources of Muslim Ethics: Miskawaih's Experience",

Netice itibariyle o tamamen annesinin bakımı ve yönetimi altında büyüdü. Babasının önlenemez kaybı onun ahlâki gelişiminde bir problem olmuştur. Babasının vefatından sonra annesi kendisinden oldukça genç olan birisiyle evlendi.²³ Öyle ki bu adam, İbn Miskeveyh'in kardeşi yaşıdaydı. Bu evliliği İbn Miskeveyh onaylamadı ama annesini de terk etmedi. Bunda belki de üvey babasının konumunun ve maddi durumunun yüksekliği etkili olmuştur. Annesi onun eğitiminin ilk adımını tamamlaması için yardımcı oldu. Bu aşamada aldığı eğitim Kur'an, Edebiyat, Fıkıh, Tarih, Aritmetik ve Temel Geometri'den oluşmaktadır. Bu eğitimini camilerdeki sınıflarda ve önde gelen evlerde verilen derslerle almıştır. Annesinden bağımsız olma arzusu ve paraya olan tamahı onu Simya öğrenmeye ve uygulamaya da yöneltti.²⁴ Ebu Hayyân Tevhîdî'nin belirttiğine göre o, Simyâ'nın varlığına samimi bir şekilde inanmaktaydı. Bu durum o dönem için pek de şaşılabilecek bir şey değildi. Çünkü Yahya b. Adiy, Süleyman el-Mantiki gibi bilinen birçok âlim de benzer kanaatler taşımaktaydılar. Bununla birlikte daha sonraları edinmiş olduğu tecrübelerle İbn Miskeveyh böyle teşebbüslerin beyhude olduğunu anladı ve bu düşüncesinden vazgeçti.²⁵ Öğretmenlerinin kimler olduğu hakkında kesin bir bilgi mevcut değildir.²⁶

İbn Miskeveyh hayatının ilk zamanlarında Bağdat'ta Muizzuddevle-i Deylemî'nin (334–356/946-967) veziri Ebu Muhammed Mühellebî'nin (ö.352/963) hizmetine girmiş (340/952) ve bu sayede ilim ve irfanını geliştirme imkanına kavuşmuştur. Bu dönemde yirmi ila yirmi beş yaşlarında olduğu tahmin edilmektedir. Onun erken yaşta dikkat çekip saraya alınması iyi bir eğitime sahip olduğunun bir delili olarak kabul edilebilir. Vezir Mühellebî edip, faziletperver ve irfan sahibi idi. Ebu Hayyân Tevhîdî'yi bazı aşırılıkları yüzünden Bağdat'tan sürdüğü halde İbn Miskeveyh'in irfan ve dirayetini takdir ederek onu sarayından ayırmadı, kendisine kâtip ve Hâzin-i Kütüb tayin etti.²⁷ Vezir Mühellebî'nin teşvikiyle Bağdat'ta Ahmed b. Kâmil'den tarih öğrendi. İbn Miskeveyh, Ahmet b. Kâmil'le Taberî'yi de okumuştur. İbn Miskeveyh eserinde ondan ders aldığını söylüyor.²⁸ Daha sonra ise Sabit b. Sinan ile tanışarak onun tarihle ilgili eserini inceledi.²⁹

Muizzuddevle, Mühellebî'yi öldürtüp (352/963) Miskeveyh'i de görevden uzaklaştırdı. Bunun üzerine İbn Miskeveyh Bağdat'ı terk edip Rey'e gitti ve orada yaklaşık olarak iki yıl kaldı. Ardından Rüküddevle'nin (335-366/947-977) veziri Ebu'l-Fadl İbnu'l-Amîd (ö.360/971) filozofu tekrar saraya

The Islamic Quarterly, c.XLI/4, London 1997, s.270; M. Abdulhaq Ansari, *The Ethical Philosophy of Miskawaih*, s.17; Es'ad es-Semherânî, *age*, s.143.

23 Ali Abdullah ed-Dafa', *Ishâmu Ulemai'l-Arab ve'l-Müslimîn fi İlmi'l-Hayvân*, Beyrut, 1406-1986, s.123.

24 Macit Fahri, *İslâm Felsefesi Târîhi*, çev. Kasım Turhan İstanbul 1987, s.150; Muhammed Lütfi Cum'a, *Târîhu Felasifeti'l-İslâmî fi'l-Maşrik ve'l-Mağrib*, b.y., t.y., s.304.

25 Ansari, *age*, s.18.

26 Ansari, *age*, s.17.

27 İsmail Hakkı İzmirli, "Ebu Ali Miskeveyh 'İbn Miskeveyh' el-Hazin", III/10, s.22.

28 İbn Miskeveyh, *Tecâribu'l-Umem*, (I-VII), thk: Ebu'l-Kasım İmami, Tahran 2000, c.VI, s.224

29 "İbn Miskeveyh Taberî'nin Târîhi'ni 302/915'e kadar periyodik olarak kullandı. *el-Muktedir'in saltanatından itibaren 295/908-340/952'ye kadar onun kaynağı Sabit b. Sinan'ın Târîhidir.*" Bkz. İbn Miskeveyh, *age*, c.I, s. 13.

çağırdı (354/965) ve o, vezirin kütüphanecisi ve defterdarı olarak yedi yıl hizmet etti.³⁰

İbnu'l-Amîd, aynı zamanda İbn Miskeveyh'in tarih ve edebiyatta ustası sayılabilir.³¹ Ebu'l-Fadl İbnu'l-Amîd zamanında Ebi Tayyib el-Kimyâî er-Râzi'den kimya dersleri aldı; onunla Cabir b. Hayyân ve Ebu Bekir Muhammed b. Zekerıyya er-Râz'nin Kimya'ya dair kitaplarını tetkik etti.³²

İbn el-Amîd'in ölümünden (360/971) sonra Rüknüddeve, onun oğlu Ebu'l-Feth'i (ö.366/977) vezir yaptı. Ebu'l-Feth Rüknüddeve'nin ardından Müeyyiduddeve'nin (366-373/977-983) de vezirliğini yaptı. Filozof, bu vezirle birlikte Vâsıt³³ seferine de katıldı (975) Ebu'l-Feth'in vezirliği süresince İbn Miskeveyh'in kütüphanedeki görevi de devam etti.³⁴

Ebu'l-Feth aynı yıl Rey'den Bağdat'a gelince İbn Miskeveyh de onunla geldi ve vezir, Bağdat'ta öldürülünceye kadar (366/977) ona hizmet etti. Ondan sonra da Şiraz'a³⁵ gitti ve Büveyhî hükümdarı Adududdeve'nin (Fena Hüsrev) (338-372/949-983) himayesine girdi. Adududdeve, İbn Miskeveyh'i kendisine hâzin yaptı ve ondan sonra "el-Hâzin" diye anıldı. Felsefe ve tıp ilmini mühtedi bir Hristiyan olan Ebu'l-Hayr b. el-Hammâr'dan bu dönemde öğrendi.³⁶ Bu sayede hikmet ilimlerinde öne çıkmıştı ve tıp ilminin usûl-furûuna da hâkimdi.³⁷ Hammâr, Yahya b. Adıyy'in öğrencisi, o da Fârâbî'nin öğrencisiydi.

Buradan yola çıkılarak felsefede İbn Miskeveyh'in, Fârâbî ekolünden olduğu söylenebilir.³⁸ Rey şehrinde beş sene ders okutan, eser yazan Horasan filozofu, Aristo şârihi tanınmış âlim Ebu'l-Hasan Muhammed b. Yusuf el-Âmirî'den ders almadığı bildirilmektedir. Bununla birlikte Ebu'l-Hasan el-Âmirî'nin oğlu Ebu'l-Kâsım el-Kâtib'in İsağoji ve Kategoria'ya yazdığı Safvu'ş-Şerh isimli şerhi Ebu Hayyân Tevhîdî vasıtasıyla almış, beraberce tashih etmiştir. Bu durumda, Tevhîdî İbn Miskeveyh'in ilk Felsefe hocası olmuştur. Aynı zamanda her ne kadar İbn Miskeveyh el-Âmirî'den doğrudan istifade etmemişse de oğlu Ebu'l-Kâsım vasıtasıyla ondan bilgi almış olmaktadır. Ebu'l-Hasan el-Âmirî, Ebu Zeyd Belhî'nin, Ebu Zeyd Belhî de Kindî'nin öğrencisidir.³⁹ Dolayısıyla İbn Miskeveyh'te Kindî'nin fikirlerinin izleri de görülür.

Kıftî'nin bildirdiğine göre de İbn Miskeveyh Adududdeve'nin özel kitaplığının müdürlüğünü yapmış, İran bilginleri sırasına girmiş ve ilim meclislerinin en ileri gelenlerinden biri olmuştur ve "el-

30 Abdurrahman Badavî, *Quelques Figures et Thèmes de la Philosophie Islamique*, Paris 1979, s.137.

31 İsmail Hakkı İzmirli, *İslâm'da Felsefe Akımları*, haz. N. Ahmet Özalp, İstanbul 1995, s.107.

32 Yakut el-Hamevî, *Mu'cemul Udeba*, c.II, s.89.

33 el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldan*, c.VIII, s.378.

34 M. Abdulhaq Ansari, *The Ethical Philosophy of Miskawaih*, s.20.

35 el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldan*, c.V, s.320.

36 *Enciclopedia of Arabic Literature*, tash. Julie Scott Meisami ve Paul Starkey, c.II, London 1998, s.529.

37 İbn Ebi Usaybia, *Uyunu'l-Enba*, s.331.

38 İsmail Hakkı İzmirli, "Ebu Ali Miskeveyh 'İbn Miskeveyh' el-Hazin", III/10, s.21; Cavit Sunar, *İbn Miskeveyh ve Yunan'da ve İslâm'da Ahlâk Görüşleri*, Ankara 1980, s.10

39 İzmirli, *İslâm'da Felsefe Akımları*, s.95.

Mülûk fi't-Tıbb" ile "Tecâribu'l-Umem" adlı eserlerini de Adududdevle'ye ithaf etmiştir.⁴⁰

Adududdevle'nin ölümünden sonra Şîrâz'dan ayrılan (373/983) filozof, onun oğlu olan ve Rey'de hükümdarlık yapan Samsamuddevle'nin (372-388/983-998) hizmetine girdi. Vezir İbn Sa'dân'ın da nedîmi oldu. İbn Sa'dân'ın da öldürülmesi üzerine (375/985) İbn Miskeveyh'in Büveyhîler'le ilişkisinin sona erdiği ve bu olaydan sonra filozofun Mâveraünnehir ve Harezm⁴¹ taraflarına geçerek Harezm Prensi Me'mun b. Muhammed'e intisab ettiği çeşitli kaynaklarda belirtilmektedir.

Filozof, Harezmşâhlar'ın sarayında İbn Sînâ, Ebu Sehl Mesîhî, Ebu Reyhân Bîrûnî, Ebu Nasr Irakî gibi yüksek bilginlerin meclislerinde bulunmuştur. İbn Sînâ ile araları hep bozuk olmuştur. Nitekim bu yolda şöyle bir olay anlatılmaktadır: "İbn Miskeveyh bir gün sarayda ders verirken içeriye İbn Sînâ girmiş ve İbn Miskeveyh'in matematikteki bilgisizliğine işaret kastıyla önüne bir ceviz atarak 'bu cevizin alanını arpalar ile ölç?' demiş. Bunun üzerine İbn Miskeveyh de onun önüne ahlâk kitabından bir parça atarak 'sen ahlâkını düzelt ki ben de sana cevizin alanını ölçeyim' diye cevap vermiş."⁴²

İbn Miskeveyh'in bundan sonraki hayatında neler olduğuna dair net bilgiler mevcut değildir. Yâkût el-Hamevî eserinde Yahya b. Mende'den naklen hicrî 421 (1030) yılında Safer ayının dokuzunda vefat ettiğini söylüyor⁴³ ve genelde de bu tarih kabul görmüştür.

II. İbn Miskeveyh'in, Tecâribu'l-Umem ve Teâkibu'l-Himem Adlı Eseri

Eser, Nuh Tufanı'ndan Adududdevle'nin ölüm tarihi olan hicrî 372 tarihine kadar geçen vakaları toplamaktadır. Hicretin dördüncü yüzyılı için aydınlatıcı bir eserdir. Eserde hicrî tarihler esas alınmış. Yazar, tarihini Hz. "Nuh Tufanı"nı zikrederek başlatıyor.

Birinci cilt Hz. Ali dönemi olan hicrî otuz yedi yılıyla birlikte sona eriyor. İkinci cilt, Sıffin savaşının anlatımıyla başlıyor (h.37) ve hicrî yüz üç senesinin olaylarıyla sona eriyor. Üçüncü cilt, hicrî yüz dört senesiyle başlıyor ve yüz doksan yılıyla sona eriyor. Dördüncü cilt, yüz doksan bir yılıyla başlıyor ve iki yüz seksen üç yılıyla sona eriyor. Beşinci cilt, iki yüz seksen dört yılıyla başlayıp üç yüz yirmi altı yılıyla bitiyor. Son cilt ise üç yüz yirmi yedi yılıyla başlayıp Büveyhî hükümdarı Adududdevle'nin ölüm yılı olan 372/983 yılı olaylarıyla sona eriyor.

Kendisi hicrî 1030 yılında vefat ettiği halde kitabının 982 yılına kadarki olayları içermesi kendisinin Büveyhî sarayı ile olan ilişkisinin kesilmesinden kaynaklanmıştır. Bu yüzden yaklaşık olarak yarım yüzyıllık bir süreci kendi kaleminden takip edebilme şansımız olmamıştır. Bu eserin

40 Kıftî, *Kitab-u Ahbari'l-Ulema bi Ahbari'l-Hukema*, s.218.

41 el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldan*, c.III, s. 475

42 Kraemer, *Humanism in The Renaissance of İslâm*, s223.; Sunar, *İbn Miskeveyh ve Yunan'da ve İslâm'da Ahlâk Görüşleri*, s.12

43 el-Hamevî, *Mu'cemul Udeba*, c.II, s.88.

Büveyhîler'in tarihiyle ilgili son iki ciltlik kısmı, İbn Miskeveyh'in kendi kişisel gözlemlerine dayandığı için özellikle bu hanedanla ilgili güvenilir bir bilgi kaynağı olarak kabul edilmektedir.

En eski ve yazma olan tek nüshası İstanbul'da Süleymaniye kütüphanesi Ayasofya bölümünde 3116-3121 numaralarında kayıtlıdır. Bu nüshanın İbn Miskeveyh'in vefatından yaklaşık seksen beş yıl sonra (505/1111) istinsah edildiği tahmin edilmektedir.⁴⁴ Eserin biri Paris Bibliothèque Nationale'de (nr.5838) diğeri Escorial Library'de (nr.1709) bulunan fakat eksik olan iki orijinal nüshası daha vardır.

Eser üzerine iki zeyl yazılmıştır. Birincisi, el-Muktedibillah'ın 476'dan 484'e (1083-1091) kadar vezirliğine yapan ve Medine'de 23-6-1095'te vefat eden Muhammed b. el-Hüseyin b. Abdullah İbrahim Zahiruddin Ebi Şuca' er-Ruzraveri tarafından yapılan zeylidir ve 368 ile 389 yılları arasında geçen olayları ihtiva eder. Diğeri ise, Muhammed b. Hüseyin b. Abdullah el-Bağdadi tarafından "Ahbaru's-Seyri't-Tâliye alâ Tecâribu'l-Umemi'l-Hâliye" adıyla yazılmış ve daha sonra Muhammed b. Abdulmelik Ebi'l-Fazl el-Hemedani tarafından eklemeler yapılarak tamamlanmıştır.⁴⁵

Tecâribu'l-Umem'in 101-256 yıllarına ait kısmı iki cilt halinde Gazan'da basılmıştır. Batıda, 196-251 yılları arasındaki bölümünü *Fragmenta Historicorum Arabicorum* (II.1871) içinde neşrederek ilk defa tanıtan kişi Michael Jan de Goeje olmuştur. Eserin Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki nüshasının ilk üç cildi, Leone Caetani tarafından *The Tajarib al-Umam or The History of Ibn Miskawaih* adıyla tıpkıbasım olarak yayınlanmıştır. (London 1909-1917) daha sonra Henry Frederic Amedroz ve David Samuel Margoliouth, Abbasilerin son devri ile Büveyhîler'e ait kısmı Ebu Şuca' er-Ruzraveri'nin zeyli ile birlikte *The Eclipse of The Abbasid Caliphate* başlıklı yedi ciltlik bir seri içinde yayınlamışlardır. Son olarak da Ebu'l-Kasım İmami tarafından tahkikli olarak yedi cilt halinde 2000 yılında Tahran'da basılmıştır.

Tecâribu'l-Umem'in önsözüne bakarsak eserin yazılış maksadını anlayabiliriz. Yazar, birçok tarih kitabını okuduktan sonra, o, kitaplarda kendisine göre bazı yanlışlıklar ve de bazı prensipler keşfediyor. Keşfetmiş olduğu bu hakikatleri sonraki nesillere aktarabilmek ve ibret alması gerekenlere bir kılavuz sunabilmek amacıyla İbn Miskeveyh bu eseri kaleme alıyor. Yazar, esere besmele, hamdele ve salvele ile başladıktan sonra kitabı yazış sebebini şu şekilde izah ediyor: "Ümmetlerin haberlerini, meliklerin hayatlarını, şehirlerin haberlerini, tarih kitaplarını derinlemesine okudum. Orada işlerde aynısının tekrar ettiği kendisinden faydalanılacak tecrübeler buldum.⁴⁶ Onların, aynen olmasa bile şeklen meydana gelmesi beklenebilir.⁴⁷ Örneğin, devletlerin başlangıcı, kral(lık)ların büyüyüp gelişmesi, sonra refah içerisine girmesi, ardından bu durumun bir savurganlık haline gelmesi, ardından

44 Mehmet Bayraktar, "İbn Miskeveyh", *DİA*, c.XX, İstanbul 1999, s.206.

45 Karl Brockelmann, *Târîhu'l-Edebi'l-Arab*, s. 484-485.

46 İbn Miskeveyh, *age*, c. I, s. 47.

47 *age*, c.I, s.47.

bu durumun izmihlal ve zevali getirmesinin kaçınılmaz olmasını gördüm.”⁴⁸

“Ayrıca şehirlerin imarında, yöneticilerin, askerlerin niyetlerinin ıslahında, harp hilelerinde, düşmanlara karşı hazırlanan ve sahibine geri dönen tuzaklardaki siyaseti gördüm.”⁴⁹

“Vezirlerin, askeri erkânın, kendisine siyaset ve harp isnad edilen kişilerin işleri ve olaylar neticesinde nasıl harplerin meydana geldiği bilinirse, elinde geçmişle ilgili böyle misaller bulunursa sonradan gelenler için geçmişin tecrübesi kendisine örnek olur ve o tecrübeyi kendisine kılavuz yapar. İşlerini haberi karşılamakla karşılaşmış olur. İşleri (vakayı) vukua gelmeden önce bilir.”⁵⁰

“Dünyanın işleri müteşabihtir ve onların halleri mütenasiptir. İnsan bu örnekleri muhafaza ederse onu tecrübe etmiş gibi olur. Eğer onu düşük görür ve dikkate almazsa o tecrübelerin hepsini tekrar yaşamak zorunda kalır.”⁵¹

“Bu metinlerde yine efsane ve uydurmalar gördüm. Bunlar kendisiyle uykunun celb edileceği ve bundan başka faydası olmayan şeylerdir. Hatta bunlar kayıtlardan çıkartılmalıdır ki okuyuculara ulaşsın.”⁵²

Yazar, yapmış olduğu okuma ve incelemeler neticesinde kendi düşüncesine göre bir tarih kitabında nelerin olup olmaması gerektiğini tespit ediyor ve bu düşüncelerden yola çıkarak eseri kaleme alıyor.

“İnsanların çoğu ondan faydalansın, yöneticiler haz alsın veya dünya işlerinde vezirler, askeri erkân, şehirlerin yöneticileri, toplumda muteber olanlar, insan tabakasının üstündekiler kıstas alsınlar diye bu kitabı topladım ve onu Tecâribu'l-Umem diye isimlendirdim.”⁵³

Burada İbn Miskeveyh tarafından eserin yazılış maksadı belirtilirken “yöneticiler haz alsın” ifadesi dikkat çekmektedir. Bu ifade bize yazarın yaşamış olduğu devirde saray çevresinin tarih bilimine bakış açısının nasıl olduğunun ipuçlarını vermektedir. Buradan yola çıkarak tarih kitaplarının yazımında o devir yöneticilerinin memnuniyetinin de gözetildiğini söylememiz mümkündür.

Tecâribu'l-Umem ağırlıklı olarak ve konusu itibariyle rasyonel tarzda yazılmıştır.⁵⁴ Şemsettin Günaltay esere eskilerin dedikodularının ve efsanelerinin dâhil edilmediği kanaatindedir.⁵⁵ Fakat İbn

48 *age*, c.I, s.47.

49 *age*, c.I, s.48.

50 *age*, c.I, s.48.

51 *age*, c.I, s.48.

52 *age*, c.I, s.48.

53 *age*, c.I, s.49.

54 Brockelmann, *Târîhu'l-Edebi'l-Arab*, s.471-477; Muhammed İsa Salihyye, *el-Mu'cemu's-Şamilu li't-Turasi'l-Arabiyyi'l-Matbu'*, Kahire 1995, c.V, s. 93-97; İsmail Hakkı İzmirli, “Miskeveyh'in Felsefesi Eserleri”, *DİFM*, III/11, İstanbul 1929, s.59-66.

55 Günaltay, *İslâm'da Târîh ve Müverrihler*, s.99.

Miskeveyh tarafından aynı hassasiyetin İran tarihi söz konusu olduğunda gösterilmediği ortadadır. Yazarların bir kısmı verdiği bilgilerin tarihsel anlamda değerinin büyük olduğunu ve tarihe yazarın bir filozof gözüyle bakmış olmasının eseri farklı kıldığını düşünmektedirler.⁵⁶

III. İbn Miskeveyh'in Takip Ettiği Metot

İbn Miskeveyh, eserine Tufanı zikrederek başlamakla birlikte kitabını bu olaydan itibaren meydana gelen olayları anlatmak suretiyle devam ettirmiyor. Tufanı sadece zikretmekle yetiniyor ve olay hakkında kendisine gelmiş olan herhangi bir bilginin olmadığını, olsa bile insani tecrübe açısından bilinmesinden bir fayda gelmeyeceğini söyleyerek direk olarak İran tarihine geçiyor ve tarihte kayıtlı olan ilk hükümdarın Uşhanc olduğunu belirtiyor. Uşhanc'ın ardından oğlu Tahumart onun ardından da Tahumart'ın kardeşi Cemşid'in İran hükümdarı olarak tahta geçtiğini söyleyerek onların icraatlarını anlatıyor.⁵⁷

İran hükümdarlarından Yazdicird'in krallığı dönemine gelince İslâm tarihine geçiş yapıyor. Burada yazar, "Yezdicird'in dönemi ile ilgili olayları Hz. Peygamber dönemi ve halifelerin dönemini zikrettikten sonra tekrar anlatacağız. Rasulullah'ın gazvelerinde insani anlamda meydana gelen tedbir ve hilelere gelince, onlardan olan Hendek savaşı..."⁵⁸ diyerek İslâm tarihini, Hendek savaşından başlayarak anlatıyor ve çok az bir yer ayırıyor.

Yazar, kendisinden önceki ve çağdaşı olan Müslüman tarihçilerin aksine peygamberlerin hayatlarını kitabına almamıştır. Aynı şekilde Hz. Muhammed'in hayatıyla ilgili kıssalara veya peygamberlik görevini ifa edişi sırasında meydana gelen olaylara da yer vermemiştir. Yazarın bu tavrını bazı yazarlar seküler bir tarih oluşturma çabası olarak algılamışlardır.⁵⁹

İbn Miskeveyh'in yaptığı ilk dönem İslâm tarihiyle ilgili bu kısaltma onun tarih anlayışı ve takip ettiği metot ile ilgili bir durumdur. Kesinlikle görmezlikten gelme değildir. Peygamberlerin mucizelerini ve onların kıssalarını almamasının nedeni peygamberlerin, peygamberlikle ilgili durumlarının özel bir durum olması ve mucizevî karakterler taşımasıdır. Mucizelerse olağanüstü olaylardır ve tarihte belli zamanlarda ve özel şartlarda Allah'ın izni ile gerçekleşmektedirler. İnsanlar bu mucizelerden ibret alabilirler fakat bunları insanların tecrübe edip tekrar gerçekleştirilmeleri mümkün değildir.⁶⁰

Yapmış olduğu bu kısaltmanın bir başka nedeni de İran merkezli milli bir tarih yazma gayreti

56 Abdulvehhab İbrahim Ebu Süleyman, *Kitabetu'l-Bahsi'l-İlm*, Mekke 1983, s. 581; *Encyclopedia of Arabic Literature*, c.II, s. 530

57 İbn Miskeveyh, *Tecâribu'l-Umem*, c.I, s.51.

58 *age*, c.I, s.257.

59 Kraemer, *Humanism in The Renaissance of Islam*, s.224; M. S. Khan, "Miskawaih and Arabic Historiography", *Journal of the Regional Cultural Society*, c.89/4 New Haven, 1969, s.712.

60 İbn Miskeveyh, *age*, c.I, s.51

içerisinde olmasıdır. Bu iddiamızı İbn Miskeveyh'in efsanevi anlatımlardan ve mucizeleri aktarmaktan kaçınmasına rağmen tarihte ilk kral olarak zikrettiği Uşhanc'dan bahsederken bütün kriterleri bir kenara bırakıp ona efsanevi bazı sıfatlar yüklemesiyle delillendirebiliriz.

İbn Miskeveyh, tarihte kayıtlı olan ilk kral olarak Pers kökenli Uşhanc'ı zikrettikten sonra onu şöyle anlatıyor:

“Uşhanc dedesi Ceyumart'tan sonra krallığa geçti ve Ekalim-i Seb'a'yı birleştirdi.⁶¹ Krallık sistemini oluşturdu ve devlet işlerini düzene koydu memurluğu ihdas etti. Bu sayede Fişdad diye isimlendirildi. Bunun Arapça'daki anlamı “adaleti ilk ihdas eden kişi”dir. Ve denir ki, onun zamanı Tufan'dan iki yüz yıl önceydi. O, ağacı ilk kesen, onunla bina yapan, madeni ilk çıkararak, Babil ve Sûs şehirlerini kuran kişiydi. Faziletli ve övülmüş biriydi. Onun güzel siyasetinden bazıları şunlardır: Fesat ehlini ortadan kaldırdı. Krallığı onlardan temizledi, onları ülkelerden çıkarıp soğuk bölgelere sürdü. Fesat ehli de dağların tepelerine ve adalara sığındılar. Bu fesat ehlinin boyun eğenleri kendi hizmetine alarak onları Şeytan ve İfrit diye isimlendirdi.”⁶²

Yazar, bu anlatımlarından da anlaşılacağı gibi efsaneleri ve mucizeleri elerken göstermiş olduğu titizliği İran tarihi ve yöneticileri söz konusu olduğunda gösterememiştir ve sonraki nesillere aktarılmasında herhangi bir sakınca görmemiştir.

İslâm tarihine, yazdığı eserde, bir nevi yan bir pasaj açarak kısaca değinme alışkanlığının sadece İbn Miskeveyh'te bulunmadığını kendisinden önce yaşamış olan bir başka İranlı tarihçi olan Ebu Ahmed Davud ed-Dineveri'nin (ö.282/895) “el-Ahbaru't-Tıval” isimli eserine baktığımızda anlayabiliriz:

Dineveri, yazmış olduğu bu eserde dünya tarihini insanlığın başlangıcından itibaren ele almış ve olayları da hep İran'ı merkeze alarak anlatmıştır. Hz. Peygamber'in hayatı ile ilgili konuya gelince yazar, İran meliklerinden Anu Şirvan'ın dönemini anlattığı konu başlığının altında Hz. Peygamberin hayatına kısaca değinmiştir. Bütün söyledikleri şunlardan ibarettir:

“Rasulullah (s.a.v) Anuşirvan'ın krallığının sonlarında dünyaya geldi. Peygamber olarak görevlendirilene kadar Mekke'de kırk yıl kaldı. Bu süre boyunca Anu Şirvan'ın yedi sene hükümraniği olmuştur. Ardından on dokuz sene Hürmüz b. Kisra Anu Şirvan dönemi olmuş ve peygamber olarak görevlendirildiğinde Kisra Ebreviz'in hükümdarlığının on altıncı senesi idi. Mekke'de nübüvvetinin on üç yılı boyunca bulundu ve Medine'ye hicret etti. Bu sırada Ebreviz'in hükümdarlığının yirmi dokuzuncu senesi geçmişti. Medine'de on sene kaldı ve Kisra Ebreviz'in ölümünden sonra Rasulullah (s.a.v) vefat etti. Rasulullah'ın yaşı altmışüç idi.”⁶³

61 “Ekâlîm-i Seb'a: Dünyanın ayrıldığı yedi kıta manasına gelen bir tabirdir. Eskiler bu kısımların her birinde çeşitli iklimler farz ederlerdi.” Geniş bilgi için bkz. Mu'cemu'l-Buldan, c.I, s. 24-34.

62 İbn Miskeveyh, age, c.I, s.51-52.

63 Ebu Ahmed ed-Dineverî, el-Ahbaru't-Tıval, Tahk: Abdulmun'im Âmir, Kahire 1960, s.74

İbn Miskeveyh, hicrî üç yüz kırk tarihinden itibaren kendi müşahedelerine veya kendisinin çok güvendiği kişilerin birinci dereceden tanıklıklarına dayanan anlatımlara başvuruyor.⁶⁴

Yazar gerek kaynaklardan almış olduğu gerekse kendi müşahedelerine dayanan tarihi olayları naklettikten sonra kendi görüşünü konuya ilave ediyor ve bazı açıklamalar yapıyor. Bu görüşlerin kendisine ait olduğunu belirtmek için. “*ve diyorum ki*”⁶⁵, “*ondan işittim*”⁶⁶, “*bizce doğrulandı*”⁶⁷ veya “*bu kitabın sahibi Üstaz Ebu Ali Ahmed b. Muhammed Miskeveyh diyor ki*”⁶⁸ gibi ifadelerle başvuruyor. Olayları anlattıktan sonra da bu olayların meydana gelmesine neyin sebep olduğunu belirtmek için; “*bunun meydana gelmesinin sebebi*”⁶⁹, “*bu olay hakkındaki haberlerin zikri*”⁷⁰, “*durumun izahı*”⁷¹ gibi ifadeler kullanıyor.

Olayların hangi yıllarda geçtiğini “*... yılına girdik*”, “*bu sene meydana gelen olaylar*” diyerek belirtiyor ve vakaları sırasıyla bir tarih düzeni içerisinde ele alıyor. Bir yıl içerisinde birden fazla vakıya ele alınacaksa ve araya da izahatlar girmişse yeni vakıya ele alınırken “*fiha*” (bu yılda) denerek o olayın zikredilen yıl içerisinde meydana geldiği bildiriliyor.⁷² Bazı tarihlerse, “*İbnu'l-Amîd, 360 yılının Safer ayının altıncı günü Perşembe gecesini vefat etti*”⁷³, “*Mühellebî Şaban'ın yirmi yedisinde Cumartesi günü Zavata'da vefat etti. Allah ona rahmet etsin*”⁷⁴ şeklinde ifadelerle günü gününe veriliyor.

Yazar bazı vakaların anlatımına ara veriyor ve daha sonra tekrar konunun anlatımına başka bir yerde devam ediyor ama bunları yaparken olayların zamanlarla olan ilişkisini ortadan kaldırmıyor ve zaman silsilesini bozmuyor “*konu hakkında ilerde tekrar bahsedeceğiz inşallah*”⁷⁵, “*ona tekrar döneceğiz*”⁷⁶ diyor.

Bazen de yeni bildirdiği bir haberle önceden bildirdiği haber arasında bağlantı kuruyor, “*şu olaya geri dönüyoruz*”⁷⁷, “*daha önce zikretmiştik*”⁷⁸, “*demiştik*”⁷⁹ gibi ifadeler kullanıyor.

Kitabına almış olduğu bir olayı kimden dinlediğini veya aldığını belirterek, “*Ebu Zekeriyya Yahya*

64 İbn Miskeveyh, *age*, c.VI, s.170.

65 *age*, c.I, s.51, 395; VII, 97.

66 *age*, c. V, s.147; c.VI, s. 173, 224.

67 *age*, c.V, s.187.

68 *age*, c.VI, s.170, 383, 442.

69 *age*, c.II, s.410, 500; c.III, s.355, 415

70 *age*, c.III, s.372; c.V, s.442.

71 *age*, c.V, s.471; c. VI, 201, 302.

72 *age*, c.II, s.384, 421; c. III, s.343, 378.

73 *age*, c.VI, s.314.

74 *age*, c.VI, s.239.

75 *age*, c.VI, s.269

76 *age*, c.VI, s.183, 269

77 *age*, c.V, s.123, 229.

78 *age*, c.VI, s.4, 261.

79 *age*, c.VI, s.333.

b. Said es-Susi anlattı⁸⁰, Hişam b. Muhammed'in dediğine göre⁸¹ şeklinde başlayarak olayları anlatıyor. Bazen de belirsiz kişileri zikrederek, “çoğu kimsenin dediğine göre”⁸² diyerek vakaları naklediyor.

IV. İbn Miskeveyh'in Yararlandığı Kaynaklar

İbn Miskeveyh'in yararlandığı kaynakları iki ana grup olarak değerlendirebiliriz:

Birinci grup devlet yönetiminde yer alan ve İbn Miskeveyh'in yanlarında Hâzinu'l-Kütüb olarak da çalışmış olduğu vezirler olan Ebu Muhammed el-Mühellebî ile Ebu'l-Fazl İbnu'l-Amîd'dir. Yazar onlardan faydalandığını şu ifadelerle belirtiyor:

*“Bu eserin müellifi Ebu Ali Ahmet b. Miskeveyh şöyle diyor: Bu seneden itibaren anlatacaklarımın ekserisi gözlemlerime veya haberleri benim nezdimde kendi gözlemim değerinde olan kimselerin haberlerine dayanmaktadır. Mesela, el-Üstaz er-Reisu'l-Fazl Muhammed el-Hüseyn el-Amîd (r.a)'in bana vermiş olduğu haberler güvenilirlik açısından kendi gözlemimden aşağı değildir. Ayrıca güvenirliliği şüphe götürmeyen Muhammed Mühellebî Rahimehullah bana haber verdi.”*⁸³

Bu iki vezir İbn Miskeveyh'i ilmi konularda kendisini geliştirmesi için teşvik etmişler, ona her türlü desteği ve imkânı sunmuşlardır.⁸⁴ Yazarın ilk defa devlet ricali arasına girmesini sağlayan Muizzuddevle-i Deylemi'nin veziri Ebu Muhammed Mühellebî'dir (ö.963). Dolayısıyla İbn Miskeveyh'in ona karşı büyük güven duygusu beslemesi doğal karşılanabilir. Yazar, vezirin kendisine verdiği bilgileri kitabına aldığını söylemektedir, “Ebu Muhammed el-Mühellebî (r.a) kendi zamanında meydana gelen olayların çoğunu bana beraber bulunduğumuz meclislerde uzunca yaptığımız sohbetler sırasında haber verdi.”⁸⁵

İbn Miskeveyh ondan naklettiği haberlerin çoğunda onunla birlikte yer almıştır. Yani aynı zamanda kendisi de gözlemlemiştir: “Yine bu sene de Muizzuddevle, Ebu Ali el-Hâzin'i Ebu Mihled'i, dîvân sahibi Ebu'l-Ferec İbn'ul-Abbâs'ı, Ebu'l-Fazl el-Abbâs el-Hüseyn eş-Şirazi'yi ve Dîvânu'l-Ceyş sahibi Ebu Sehl Dîzeveyh'i tutukladı ve bunları Vezir Mühellebî'nin konağına götürüp ona teslim etti... Vezirin bunlarla olan tartışmasında ben de yanlarındaydım”⁸⁶

İbn Miskeveyh'in yararlandığı ikinci vezir, Rüküddevle'nin veziri Ebu'l-Fazl İbnu'l-

80 *age*, c.V, s.440, c.VI, s.5.

81 *age*, c. III, s.17, 128.

82 *age*, c. III, s.221.

83 *age*, c.VI, s.170

84 M. S. Khan, “The Personal Evidence in Miskawaih's Contemporary History”, *The Islamic Quarterly*, c. XI/1-2, London 1967, s.50; a.mlf., “The Eye-Witness Reporters of Miskawaih's Contemporary History”, *Islamic Culture*, c.XXXVIII/IV, s.296.

85 İbn Miskeveyh, *age*, c. VI, s.170.

86 *age*, c.VI, s.225-226.

Amîd'dir. Yazar, vezirin kütüphanecisi ve defterdarı olarak ona yedi yıl hizmet etti.⁸⁷ Vezir de aynı zamanda bir ilim adamıydı ve kütüphanesi çok genişti. Miskeveyh hem kütüphaneden hem de vezirden birçok konuda faydalanmıştır. İbn Miskeveyh eserinde onun da Vezir Mühellebî gibi ilmi ve ahlâki güzelliklerinden övgüyle bahsetmektedir.⁸⁸ Hatta övgüsünde abartıya kaçtığı düşünülene de eserinde şu şekilde seslenmektedir: “*Olabilir ki reisi görmemiş ve kitabımızın bu faslını okumamış bazı kimseler; bizim onun hakkında ölçsüz şehadette bulunduğumuzu ve sahip olduğu ilim ve faziletinden fazlasını iddia ettiğimizi zannederler. Bize doğruyu söyleten ve ancak doğruyu söylememiz için bizden söz alan Allah'a yemin ederim ki öyle değildir.*” İbn Miskeveyh bu ifadeyle övgü konusunda kendisine gelebilecek eleştirilerden kurtulmak istemiştir. Özellikle 323 ile 355 yılları arasında geçen olayların anlatımında İbnu'l-Amîd, yazar tarafından kaynak olarak alınmıştır.⁸⁹

Yazarın yararlanmış olduğu Vezir Mühellebî ve Vezir İbnu'l-Amîd, devlette üst düzeyde göreve sahip kimselerdir ve dolayısıyla siyasi kişiliğe sahiptirler. İbn Miskeveyh'in, onlarla olan samimiyetinden kaynaklanan bir güven duygusuyla hareket ettiği ve onlardan almış olduğu haberleri bu duygu ve düşüncelerle naklettiği dikkate alınırsa bu anlatımlara objektif tarihçilik açısından dikkatle ve şüpheyle yaklaşmak gerekmektedir. Çünkü İslâm düşünce geleneğinde saray eşrafına olan yakınlık, ilmi objektiflik açısından pek hoş karşılanmamıştır. Bu nedenle ileri gelen ilim adamlarının bunu bir prensip haline getirdikleri görülür. Hatta İslâm fıkıhçılarının kendilerine verilmek istenen kadılık görevlerini reddettikleri ve bunun yüzünden işkenceye uğradıkları bilinen bir gerçektir.

İbn Miskeveyh'in saraya yakın duruşu kaçınılmaz bir şekilde eserine politik bir renk katmıştır.⁹⁰ İbn Miskeveyh'in Tecâribu'l-Umem'in yazılmasında başvurduğu ikinci grup kaynaklar ise, eserlerini okumuş olduğu Taberî ve Sabit b. Sinan'dır.⁹¹

Yazar, ikinci grup kaynak olarak da kendisinden önce yazılmış olan eserleri kullanmıştır. Eserinin ilk dört cildinde büyük bir oranda Taberî'nin Tarihu'r-Rusul ve'l-Mülûk'ünden faydalanmıştır. Taberî'nin tarihini hicrî 37-224 tarihleri arasında geçen vakaların anlatımında periyodik olarak, 224-295 tarihleri arasında ise büyük oranda kullanmıştır. Hatta iki eseri karşılaştırdığımız zaman göreceğimiz üzere eserinin 224-295 yılları arası neredeyse tamamen Taberî'den alınmıştır bile diyebiliriz. Muktedirbillah'ın saltanatından itibaren 295/908-340/952'ye kadar ki kısımda ise Sabit b. Sinan'ın (ö.363/973) şu anda mevcut olmayan et-Tarih'inden faydalanmıştır.⁹²

87 Abdurrahman Badavi, *Quelques Figures et Thèmes de la Philosophie Islamique*, s.137.

88 İbn Miskeveyh, *age*, c.VI, s.311.

89 Meliha Rahmetullah, “el-Müerrihu İbn Miskeveyh”, *Müerrihu'l-Arab*, c.XL, Bağdat, 1989, s.194.

90 Tarif Khalidi, *Arabic Historical Thought in The Classical Period*, New York 1994, s.171; Badruddin Bhat, “Miskawaih as an Historian”, *The İslâmic Quarterly*, c.XXXIII/2, London, 1989, s.134.

91 M. S. Khan, “The Use of Letters and Documents in The Contemporary History of Miskawaih”, *The İslâmic Quarterly*, c.XIV/1, London, 1970, s.45.

92 İbn Miskeveyh, *age*, c.V, s.313; Zehebî, *Târihu'l-İslâm ve Vefâyâtu'l-Meşahiri ve'l-A'lâm*, thk: Ömer Abdusselam Tedmûrî, 351-380 h., Beyrut, 1989, s.8.

V. İbn Miskeveyh'in Tarih Anlayışı

İbn Miskeveyh'in tarih anlayışını iyi anlayabilmek için onun düşünce yapısına göz atmamız gerekmektedir. İbn Miskeveyh, Tecâribu'l-Umem gibi değerli bir tarih kitabı yazmış olmakla birlikte daha çok bir ahlâk filozofu olarak bilinir. Yazmış olduğu “*Tehzibu'l-Ahlâk ve Tathiru'l-Arak*” isimli eser, ahlâk felsefesi alanında yazılmış olan ilk sistematik eser olarak kabul edilir. Bu esere baktığımızda yazarın varlık anlayışının ve ahlâk öğretisinin ana temalarını görebiliriz.

İbn Miskeveyh, kozmik varlık alanında tekâmüle dayalı bir hiyerarşinin mevcut olduğunu ve bu tekâmül meydana gelirken oluşan varlık mertebelerinin, birbirleriyle zincirin halkaları gibi geçiş ufuklarıyla bağlı olduklarını düşünüyor. Bu tekâmül cansız ve şekilsiz varlıklardan başlamaktadır, bunlar üreme duygusundan yoksundurlar. Ardından şekilli fakat tohumuz olan canlı bitkiler gelir. Sonra üreme, neslini ve yavrusunu koruma, büyütme, acıyarak yuvasında barındırma ve üstünü örtme duygusuna sahip olan hayvanlar gelir. Bu hayvanlar da kendi içlerinde derecelenirler. Hayvanların en üstün dereceli olanları eğitilmeksizin insanı taklit edebilen maymunlardır. Maymun, insana bakarak ve onun yaptığını yaparak, insanı yormaksızın ve onun eğitmesine gerek duymaksızın, kendi kendini zekâsıyla eğitebilir. Burası hayvan ufkunun sonudur. Eğer o, bu sınırı geçer birazcık ilerlerse, kendi ufkundan çıkar ve insan ufkuna girmiş olur. İnsan derecesine ulaşan varlık bilgilere yönelir ve arzu duyar. İnsan Allah vergisi olan bu özelliklerini geliştirerek yükselip ilerler ve kendi ufkunun sonuna varır. Kendi ufkunun sonunda melekler ufkunun başıyla karşılaşır. İşte burası en üstün insan mertebesidir. Burada varlıklar birleşir ve onların başı sonuna kavuşur.⁹³

Filozof bu tekâmül nazariyesini aslında Nübüvvet meselesini kendi felsefi düşüncesine göre açıklamak için ortaya koyuyor. İbn Miskeveyh'in kozmik varlık anlayışına dikkatlice baktığımızda bir döngüsellik var olduğunu görürüz. Aynı özellik kendisinin etkisi altında olduğu Fârâbî'de de vardır.⁹⁴ Yazarın kozmik varlık anlayışı ve ahlâk öğretisi tarih anlayışına da yansımıştır. Bunları sırasıyla ele almaya çalışacağız.

Tecâribu'l-Umem'in önsözüne bakarsak, İbn Miskeveyh'in tarih anlayışının ana temalarını görmüş oluruz. Yazar, eserini yazmaya başlamadan önce kendi dönemine kadar yazılmış olan ve kendisinin ulaşabildiği çoğu eseri okuduğunu ve bu eserleri derinlemesine tetkik ederek bazı sonuçlar elde ettiğini söylüyor:

“Ümmetlerin haberlerini, meliklerin hayatlarını, şehirlerin haberlerini, tarih kitaplarını derinlemesine okudum. Orada olaylarda aynı şekilde tekrar eden kendisinden faydalanılacak tecrübeler buldum. Onların, aynen olmasa bile şeklen meydana gelmesi beklenebilir. Örneğin, devletlerin başlangıcı, kral(lık)ların büyüyip gelişmesi, sonra refah içerisine girmesi, ardından bu durumun bir savurganlık haline gelmesi, ardından bu durumun izmihlal ve zevali getirmesinin kaçınılmaz olmasını gördüm.”⁹⁵

93 İbn Miskeveyh, *Tehzibu'l-Ahlâk*, s.68.

94 Farabi, *el-Medinetü'l-Fazıla*, çev. Nafiz Danışman, İstanbul 1956, s.22.

95 İbn Miskeveyh, *Tecâribu'l-Umem*, c. I, s.47.

İbn Miskeveyh, yapmış olduğu tetkikler neticesinde tarihsel olaylar arasında bir benzerlik keşfediyor. Tarihte meydana gelen olaylar mahiyet itibariyle birbirinin benzeri olmasa bile şekil itibariyle birbirlerine benzemektedirler. Yani, tarihte bazı sebeplere bağlı olan bir çeşit döngüsellik vardır. Yazar, buna devletlerin kuruluş ve yıkılışlarındaki ortak noktaları zikrederek örnek veriyor. Devletler ilk önce kurulurlar sonra büyüyüp gelişirler ardından refah dönemi gelir. Bu refah dönemindeki yaşayış şekilleri zamanla savurganlığa dönüşür ve bu durum da zamanla yıkılışı beraberinde getirir.

İbn Miskeveyh tarafından devletlerin canlı bir organizma gibi doğup büyüdüklerinin ve sonra da öldüklerinin söylenmesi çok dikkat çekici bir durumdur ve aynı zamanda bu düşünce kendisinin tekâmül nazariyesindeki varlık dairesinin izlerini de taşır. Bir başka dikkat çekici nokta tarihte buna benzer görüşlerin çok sonraları ortaya atılması ve bu fikirlerin babalarının onlar olarak kabul edilmesidir. İslâm dünyasında İbn Haldûn (1332-1406) tarafından batıda da on sekizinci yüzyılda İtalyan filozof Giambattista Vico (1668-1744) tarafından dile getirilen tarihi olayları bir organizma yapısıyla karşılaştırma ve bunların belli bir döngüsel süreçte devinip durmaları düşüncelerinin⁹⁶ esas kaynağının İbn Miskeveyh olduğunu söylemek daha doğru olur.

İbn Haldûn Mukaddime'sinde devletlerin geçirmiş olduğu aşamalarla ilgili benzer şeyler söylemektedir. İbn Haldûn'a göre, insanın tabii ömrü 120 yıldır, kırk yaş olgunlaşma yaşıdır. Yani olgun bir insan kırk yılda yetişir. Öyleyse yüz yirmi yılda üç olgun-üç batın insan yetişir. Kırk yıl içinde bir nesil yok olup gitmekte ve düşkünlüğün ne olduğunu bilmeyen bir başka nesil yetişmektedir.

Bir devletin ömrü üç batını geçmez. Çünkü devleti kuran ilk nesil, bahadırılık, atılganlık, ululuk gibi özelliklerine sahiptir ve bu özelliklerini korurlar. Kılıçlarının çalım yerleri keskin olur, bundan dolayı diğer kavimler onlardan korkar ve onlara yenilirler.

İkinci batın gelince devleti hazır olarak bulur. Refah ve huzur içinde yaşar ve bolluğa alışır. Bu nesilde şeref bir şahısta toplanır (yani devleti bir kavim kurar; ama sonra onun başına bir kişi geçer ve yetkiyi kendi elinde toplar). Bunun tesiriyle kalanları devleti koruma hususunda tembelleşirler. Bu nesil başkalarına galebe çalamaz; hakir düşer ve düşkünlüğe, boyun eğmeye alışırlar. Fakat yine de devleti kendileri kurmasalar da hangi zorluklarla kurulduğunu bildikleri için asabiyet ve şerefi bırakmazlar.

Üçüncü batına gelince, bunlar rahat yaşamaya alıştıkları için devletin korumasına muhtaç olurlar artık mücadele azmi ortaya koyamazlar. Bunlar giyim kuşamlarında, atlara binmek ve güzelce süngü kullanmak hususlarında askere benzeseler de, gerçekte bunlar atların üzerinde kadınlardan da korkaktırlar. Düşman üzerlerine yürüdüğünde karşı koymaktan acizdirler. Artık Allah büsbütün yıkılmasını irade edinceye kadar devlet bu hali üzere devam eder.⁹⁷ Yani anlaşılan bir devletin ömrü üç batın sürer, doğar, büyüyüp olgunlaşır, sonra da ihtiyarlayıp çöker. Devletlerin ortalama ömürleri yüz yirmi yıldır.

96 Özlem, *Tarih Felsefesi*, s.31.

97 İbn Haldûn, *Mukaddime*, s.434

Vico da insanoğlunun tekâmülünü –evrensel olarak- üç çağa ayırır: Tanrılar çağı, kahramanlar çağı ve insanlık çağı. Tüm bu çağlar tarihin akışı içinde kendi dönenip dururlar. İnsanlar önce zorunluluğu tanır; sonra yararlıyı, hoşu, kendilerine uygun olanı ve giderek lüksü öğrenirler; en sonunda baştan çıkarlar ve kendi tözlerini tüketip giderler.⁹⁸

Bu görüşlerle İbn Miskeveyh'in bir devletin kuruluş ve yıkılışı sırasında geçirmiş olduğu evreleri anlatırken söyledikleri arasında büyük benzerlik dikkat çekmektedir.

İbn Miskeveyh, Tehzibu'l-Ahlâk'ında varlıkların mertebelerini anlatırken bu varlık mertebelerinde hangi tür canlıların yer aldığını da örneklerle izah ediyor. Örneğin, hayvan ufkunun sonu ile insan ufkunun başı arasında insandan çok az bir farklılığı bulunan maymunlar yer almaktadır.

İnsanları da varlık silsilesinde derecelendirirken enteresan yorumlar getiriyor. Yazar şöyle diyor:

*“Hayvan ufkunun sonuyla birleşen insan ufkunun ilk derecesinde, medeni dünya dışında kuzey ve güney bölgelerinde yaşayan insanlar yer alır. Ye'cuc ve Me'cuc ülkesinden, Türklerin ötesindekilerle, zenciler ve onlara benzeyenler çok az bir üstünlükle maymunlardan ayrılan toplulukları meydana getirirler. Sonra bunlarda orta bölgelere doğru gidildikçe ayırt etme ve anlama gücü gelişir. Zeka, çabuk kavrama ve faziletleri kabul etme özellikleri ortaya çıkar.”*⁹⁹

Burada dikkati çeken şey medeni dünyanın merkezine kendi yaşadığı bölgeyi koymasındır. Bu da tabii ki kendisinin tarihi vakaları yorumlamasına etki edecektir. Çünkü bir filozofun bir kitabındaki yazdıklarıyla diğer kitabında yazmış oldukları arasında mutlaka düşünce bağlamında bir bağlantı vardır ve birbirlerinden tamamen bağımsız olmaları imkânsızdır.

Bu görüşe neredeyse harfiyyen uyan bazı görüşleri İbn Haldûn'da da görmekteyiz. İbn Haldûn'a göre yeryüzünün mu'tedil iklime sahip olan orta bölgeleri gelişmiş mamur bölgelerdir. Çok soğuk olan kuzey ve çok sıcak olan güney bölgeleri ise gelişmemiştir. Hüner ve sanatlar, güzel yapılar ve giyimler, yiyecek maddeleri ve meyveler yeryüzünün orta bölgesinde toplanmıştır. Bu bölgede yaşayan kişiler, tenleri, renk, çehre, ahlâk ve dinleri gibi cihetlerden olan yüksek özellikleri ile başka iklimlerin ahâlisinden ayrılmışlardır. Peygamberler de ancak bu iklimlerin kişileri arasından seçilerek gönderilirler. İtidal bölgesinden uzakta yaşayanlarsa, bunlar, her iş ve hallerinde itidalden uzaktadırlar. Yapıları çamur ve kamıştandır. Yemekleri darı ve ottur. Kılık ve ahlâkları dilsiz hayvanların kılık ve ahlâkına yakındır. Bunların din ve iman hususlarındaki durumları da böyledir. Peygamberlik nedir bilmezler hiçbir şariatleri yoktur.¹⁰⁰

İbn Miskeveyh'in tarih anlayışında dikkati çeken bir başka husus, onun geçmişten intikal eden efsanevi anlatımlara ve hurafelere karşı elemeci bir yaklaşım sergilemesidir. Yazar okumuş olduğu eserlerde birçok efsane ve hurafe görmüştür. Yazara göre bunlar insanın uyumak için dinleyebileceği masallardır ve kesinlikle tarih kitaplarına alınmamalıdır. Bu düşünceyle hareket eden yazar eserine bu

98 Özlem, *age*, s.233.

99 İbn Miskeveyh, *Tehzibu'l-Ahlâk*, s. 49-50

100 İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 194-195.

tür haberleri İran tarihi ile ilgili olarak aynı hassasiyeti göstermemekle birlikte almamış ve bir elemeye tabi tutmuştur. Bu görüşten yola çıkarak İbn Miskeveyh'in rasyonel bir tarih anlayışını yakalamaya çalıştığını söyleyebiliriz.

Ayrıca İbn Miskeveyh, şehirlerin imarında, yöneticilerin, askerlerin niyetlerinin ıslahında, harp hilelerinde, düşmanlara karşı hazırlanan vesahibine geridönentuzaklardaki siyaseti gördüğünü belirtiyor.¹⁰¹

İbn Miskeveyh'e göre, tarihi çok dikkatli bir şekilde okunmalı, öğrenmeli ve iyice tetkik etmeliyiz. Madem tarihteki olayların gelişimi şekil olarak birbirine benzemektedir. Bizler de tarihi iyice inceledikten sonra bu şekilleri meydana getiren ve olayların içinde gizli olan temel esasları tespit ederek geleceğimize yön verebiliriz. Yazara göre vezirlerin, askeri erkânın, kendisine siyaset ve harp isnad edilen kişilerin işleri ve olaylar neticesinde nasıl harplerin meydana geldiği bilinirse, elinde geçmişle ilgili böyle misaller bulunursa sonradan gelenler için geçmişin tecrübesi kendisine örnek olur ve o tecrübeyi kendisine kılavuz yapar. Böylece gelecekte meydana gelecek olayları tahmin edebilir ve ona göre tedbirini alır. Dünyanın işleri müteşabihdir ve onların halleri mütenasiptir. İnsan bu örnekleri muhafaza ederse onu tecrübe etmiş gibi olur.

Eğer bizler bu gizli prensipleri keşfedersek kazançlı çıkarız. Filozof, bu temel prensipleri dikkate almanın önemli olduğunu belirtiyor. Kim bu geçmişin tecrübelerini dikkate almazsa ve onları düşük görürse o zaman aynı aşamaları kendisi de yaşamak zorunda kalır.¹⁰²

Tecâribu'l-Umem'de dikkat çeken bir başka husus, peygamberlerin mucizelerine yer verilmemesidir. Bu durumu İbn Miskeveyh, peygamberlerin mucizelerinin insan tecrübesi içerisinde zikredilemeyeceğini söyleyerek açıklıyor. Yazarın amacı insani alanda meydana gelen tecrübeleri ele almaktır. Peygamberlerin hayatları mucizevî olduğu için onları insanların kendilerine örnek alabilmeleri imkânsızdır. Bunun için Hz. Muhammed de dâhil olmak üzere peygamberlerin hayatı bu eserde incelenmemiştir. Sadece Hz. Peygamberin yapmış olduğu savaşlarda insani anlamda meydana gelen tedbir ve hileleri ele almak amacıyla Hendek savaşından itibaren peygamberin hayatını kısaca işlemiştir.¹⁰³ Ancak tekâmül nazariyesine inanan ve insanların peygamberliği kesb edebileceğini kabul eden bir filozofun peygamberlerin hayatını esere almaması biraz çelişik bir durum olarak dikkat çekmektedir.

Yazar saymış olduğumuz düşüncelerden yola çıkarak bu eseri kaleme almıştır. İbn Miskeveyh diyor ki: “İnsanların çoğu ondan faydalansın, yöneticiler haz alsın veya dünya işlerinde vezirler, askeri erkân, şehirlerin yöneticileri, toplumda muteber olanlar, insan tabakasının üstündekiler kıstas alsınlar diye bu kitabı topladım ve onu Tecâribu'l-Umem diye isimlendirdim.”¹⁰⁴

101 İbn Miskeveyh, *Tecâribu'l-Umem*, c.I, s.48.

102 *age*, c.I, s.48.

103 *age*, c.I, s.49.

104 *age*, c.I, s.49.

İbn Miskeveyh'in eserini Nuh tufanıyla başlatmasına rağmen bu konudan ve peygamberlerin hayatlarından hiç bahsetmemesi, başka milletleri İranlılarla olan ilişkileri açısından ele alması, kitabını İran'ın ilk kralının Uşhanc olduğunu söyleyerek başlatması, benimsemiş olduğu prensibin zıddına ona ait efsanevi anlatımlara başvurması ismini her ne kadar Tecâribu'l-Umem (Toplumların tecrübeleri) olarak koymuş olsa da yazarın esas amacının İran merkezli milli bir tarih yazmak olduğu izlenimini uyandırmaktadır. Kendisinin Büveyhîler'in hizmetinde bulunması, saray eşrafiyla arasının iyi olması ve eserini Adududdevle'nin hizmetinde çalışırken ele alması bu düşünceyi kuvvetlendirecek unsurlardır. Ayrıca Tehzibu'l-Ahlâk isimli eserinde kozmolojik varlık mertebelerini ele alırken söylemiş olduğu “*medeni dünyaya mensup insanlar dünyanın orta bölgelerinde yaşamaktadırlar. Bu bölgenin kuzeyiyle güneyinde yer alan bölgelerin insanları ise hayvan ufkundan biraz yukarıda yer alırlar ve maymunlardan çok az bir farkla ayrılırlar.*” sözü tarihi ele alırken İran ve civarını hangi bakış açısıyla değerlendirdiğinin ipuçlarını vermektedir.

Aktarmış olduğu vakaları ele alış şekline bir göz atacak olursak: Yazar, ilk önce olayın nerede, ne zaman ve ne şekilde meydana geldiğini söylemiş ve hemen bunun ardından olayların meydana geliş nedenlerini ortaya koyma amacına dönük olarak tahlillere girişmiştir:

“315 Senesi: İbn Ebi's-Sac'ın Karmati ile olan vakası. Düşmanı hor görüp ihtiyatı ihmal ettiği için esir edilmesi, esir edildikten sonra başına gelen vakalar ve nihayet katledilmesi.

*318 Senesi: Busene hassa piyadesi mahv ve helak oldu. Helak olmalarının sebebi: Hassa piyadesinin her işe burun sokmaları haddini aştı. “İktidardan indirildikten sonra Muktedir'in hilafet merkezine tekrar getirilmesini biz sağladık” diye küstahlık göstermeye ve bu konuda aşırıya gitmeye başladılar. Masrafları ağırlaştı, masrafları arttıkça istekleri arttı, gürültüleri çoğaldı, tecavüz sataşmaları ileri derecelere vardı. Bunların aylıkları 130 000 altına kadar ulaşıyordu. Tesadüf olarak o sırada süvariler de bayrak açtılar ve erzak talep ettiler. Piyadeler bunlarla çatıştı ve birçok adam öldürdüler. Sultan, mal piyadelere harcanıyor diye süvarilere karşı mazeret beyan etti. Bunun üzerine süvariler piyadelerle çatışmaya girip onları sultan sarayından kovdular”.*¹⁰⁵

İbn Miskeveyh'in eserinde dikkat çeken unsurlardan bir tanesi de Büveyhî sultanlarına karşı olan aşırı derecedeki muhabbeti ve övgü dolu sözleridir. Yazar bu tutumu yüzünden eleştiri konusu olmuştur. Buna Büveyhî Devleti'nin kurucusu İmaduddevle'den bahsederken kullandığı ifadeleri örnek verebiliriz:

“Ali b. Büveyh'in (Ali b. Büveyh İmaduddevle: Büveyhî Devleti'nin kurucusu) valiliğini yerine getiren sebep ve kalanlarının vazifeleri başına varmadan azledilmeleri.

Ali b. Büveyh'in yükselmesine ve eriştiği dereceye çıkmasına sebep, tabii olan cömertliği ve kalbinin genişliğidir. Bu büyük ahlâka bundan daha yüce bir ahlâk eklenmişti ki o da onda bulunan tam şecaattir.

105 İbn Miskeveyh, *age*, c.V, s.280-283.

Bütün bunlara bir takım güzel tesadüfler ve uğurlu talih de eklendi. Ahitnamesini aldı ve Rey'e vardı. Ve böylece padişahlığının ve iktidarının ilk basamağı olan valiliği elde etti. Halbuki Ali b. Büveyh'le birlikte bir çok komutan da Rey için ahitnamelerini alarak yola çıkmışlardı; ama hepsi göreve başlayamadan azledilmişlerdi.. Bu işler için Allah'ın kaza ve kaderinden sonra Ali b. Büveyh'in cömertliğinden ve kalbinin genişliğinden başka bir sebep bilinmiyor.”¹⁰⁶

İbn Miskeveyh'in eserini değerli kılan ana özellik, ülkenin içerisinde bulunduğu durum hakkında kendisinin birikimine ve gözlemlerine dayanarak yapmış olduğu değerlendirme ve yorumlardır. Yazar, objektif ve rasyonel bir anlayışla ülkenin sosyo-ekonomik durumunu anlatmış ve bu durumun ileride nasıl sonuçlar doğurabileceğini söylemiştir. Geçen zamanla birlikte İbn Miskeveyh'in haklılığı ortaya çıkmıştır.

İbn Miskeveyh'in kitabında anlattığına göre, Büveyhî Devleti'nin kurucusu olan İmaduddevle Ali b. Büveyh ülkenin iktisadi politikasını tımar sisteminin üzerine oturtmuştu. İmaduddevle, topraklara el koyarak bunları maaş karşılığı olmak üzere subaylarına tımar olarak veriyordu.¹⁰⁷ Bu politika devletin ilk yılları için güzeldi. Çünkü hazinenin yükünü hafifletiyordu. Ama bu durum zamanla işlerin kötü gitmesine, ardından gelen hükümdarların işlerinin bozulmasına neden oldu. Hatta Büveyhî Devleti'nin yıkılmasının başlıca nedeni bu oldu bile denebilir.¹⁰⁸

106 *age*, c.V, s.436

107 Komisyon, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Târîhi*, c.V, İstanbul, 1987, s.520.

108 İbn Miskeveyh, *age*, c.VI, s.320-323.

SONUÇ

İslâm dünyasında tarihçilik Siyer ve Megazi yazıcılığı ile birlikte başlamış, fetihlerin artmasıyla birlikte Fütûh kitapları yazılarak bu süreç ilerlemeye devam etmiştir. Daha sonraları ise başka kültür ve medeniyetlerle karşılaşan Müslümanlar gerek onlar hakkında bilgi edinmek amacıyla gerekse Kur'an'ın geçmiş ümmetlerden bahsetmesi nedeniyle umumi tarihler yazmaya başladılar.

Müslüman tarihçiler, eserlerini oluştururken Hadis ilminde kullandıkları rivayet ve sened metodunu kullanmaya devam ettiler. Geçmiş milletlere ait rivayetleri kendilerine nasıl ulaştırılmışsa ve kitaplarda nasıl yazılmışsa aynen kendi eserlerine aldılar. Bu yöntem aslında birçok yönden faydalıydı. Olaylar bu şekilde yorumsuz olarak nakledildiği için sonradan gelenler geçmişte yapılan işleri bütün sadeliğiyle karşılarında hazır buluyorlardı. Bu avantajının yanında bu tip rivayetçi tarih anlayışının beraberinde getirdiği birçok sakıncalar da olmuştur. Tarihte gerçekten yaşanmamış veya yaşanması mümkün olmayan bazı olaylara dair haberler kitaplara –nasıl olduğu bilinsin veya bilinmesin- bir kere girdi mi artık hiçbir eleştiri süzgecinden geçirilmediği müddetçe nesiller boyu aktarılmaya devam ediyordu.

Bu durum Müslüman tarihçilerin zayıf yönünü oluşturmuş ve bir çok uydurma haber tarih kitaplarına girmiştir. Bu durumun farkına varan İbn Miskeveyh tarih kitaplarından bu hurafe ve uydurma haberlerin temizlenmesi gerektiğini söylemektedir. Hatta bu haberler herhangi bir şekilde nakledilmemeli ve sonraki nesiller de bundan haberdar olmamalıdır. İşte bu düşünceyle yola çıkan İbn Miskeveyh kendi eserinde tenkitçi ve elemeci bir tutum sergileyerek bu türden uydurma haberleri yazmış olduğu kitaba almamıştır. İbn Haldûn da İbn Miskeveyh'le aynı görüştedir. İbn Haldûn'a göre ilk dönem İslâm tarihçilerinin üzerlerine düşen görev, kendilerine kadar ulaşmış olan tarihi olayları toplamaktı ve onlar da bu görevi en güzel şekilde yerine getirmişlerdir. İlk dönem tarihçileri bu haberleri toplamışlardır ama bu arada tarihte meydana gelmemiş veya meydana gelmesi mümkün olmayan bazı olayları da eserlerine almışlardır veya almamış olsalar bile bazı kıt fikirli veya art niyetli kişiler bu tarihi haberlere bazı uydurma rivayetler eklemişlerdir. Kendilerinden sonra gelen tarihçiler ise bu olayların niteliğine bakmadan, herhangi bir değerlendirmeye tabi tutmadan bu eserlerdeki haberleri olduğu gibi almış ve nakletmişlerdir. Bu da bazı uydurma haberlerin gerçekmiş gibi nakledilmesine ve anlaşılmasına neden olmuştur.

Müslüman tarihçilerin bu vakanüvislik anlayışının bir kusur olduğu görüşünü Şemsettin Günaltay da kabul ediyor. Müslüman tarihçilerin eleştirel bir düşünceyle eserlerini ele almamaları onların içerisinde buldukları ekonomik ve politik ortamla ilintilidir. Yazar, Müslüman tarihçilerin yazım tarzı her ne kadar rivayete dayalı ve eleştiriden uzak olsa da bunun genellenmesinin yanlış olacağını söylüyor. Çünkü İbn Miskeveyh'in ve İbn Haldûn'un eserlerinde eleştirel yaklaşımların hâkimiyeti dikkat çekmektedir.

Şemsettin Günaltay'ın da belirtmiş olduğu gibi, Müslüman tarihçiler içerisinde İbn Miskeveyh ve İbn Haldûn eleştirel tarih anlayışının öncüleridirler. İbn Haldûn, eleştiriyi sistematik hale getirdiği, bunu da “Umran” diye isimlendirerek tarihi vakaların tümüne uyguladığı ve de bir tarihçi olarak tanındığı için daha çok meşhur olmuştur.

Makalemizde üzerinde durduğumuz, Tecâribu'l-Umem ve Teâkibu'l-Himem adlı eserin yazarı olan İbn Miskeveyh ise daha çok bir Ahlâk filozofu olarak tanınır ve eserlerinin çoğunu Ahlâk Felsefesi üzerine yazmıştır. Ahlâk Felsefesi ile ilgili yazmış olduğu Tehzibu'l-Ahlâk ve Tathiru'l-Arak isimli eser bu sahadaki ilk sistematik kitaptır. Yazarımız genelde bu eseriyle tanınmaktadır.

Tecâribu'l-Umem'i incelediğimizde gördük ki tarihe eleştirel bakışın tarihini -her ne kadar sistematik olmasa da- İbn Miskeveyh'ten başlatmak daha uygun olacaktır. İbn Miskeveyh'i, açıklamasını İbn Haldûn'da daha sonraları ise on sekizinci yüz yılda Giambattista Vico'da gördüğümüz devletleri bir organizmaya benzeterek onların da bir doğumunun, büyüme ve gelişmesinin, en sonunda da ölümünün yani yıkılmasının olduğu fikrinin öncüsü kabul edebiliriz. İbn Miskeveyh'e göre krallıklar da doğarlar, büyürler, refah seviyesine ulaşırlar. Refahın beraberinde getirdiği lüks hayata alışan o devletin mensupları devletin hayatiyetini devam ettirebilmesi için gerekli olan tedbirleri alma konusunda gerekli önemi gösteremezler ve bu yüzden de o devletin yıkılması kaçınılmaz olur. Ayrıca, yapmış olduğu incelemeler neticesinde tarih eserlerine hurafe ve efsanelerin sokulduğunu görmüş ve kendi eserini oluştururken bu haberleri rasyonel bir düşünce süzgecinden geçirip elemeye tabi tutarak bunları kendi kitabına almamıştır. Bunların tarih kitaplarından mutlaka temizlenmesi gerektiğini belirtmiştir.

İbn Miskeveyh, eserini yazarken hurafe ve efsaneleri elemenin yanında peygamberlerin hayatını da kitabına almamıştır. Yazarın kendisi böyle yapmasının sebebini açıklarken mucizelerin insanların faydalanabileceği türden tecrübeler olmadığını söylemektedir. Bu özellikten yola çıkan bazı yazarlar kitabın seküler bir tarzda yazıldığını söylemişlerdir. Bu tanımlama nisbeten doğru olsa da yazarın bu amacı taşıdığını ve tavrında tutarlı olduğunu söylemek zordur. Çünkü İbn Miskeveyh İranlı Kral Uşhanc'dan bahsederken tamamen efsanevi olan ve başka insanların tecrübe etmesi mümkün olmayan -şeytanlarla savaşıması gibi- bazı olayları aktarmaktadır. Ayrıca yazar, her ne kadar genel bir tarih yazma düşüncesinde olduğunu söylese de, kitabının başında hemen İran'ın eski tarihine giriş yapmış ve olayları hep İran merkezli anlatmıştır. Bu görüşümüzü yazarın, İran'ın hükümdarlarından Yezdicird'in dönemini anlatırken “Yezdicird'in dönemiyle ilgili olayları Hz. Peygamber dönemi ve halifelerinin dönemini zikrettikten sonra tekrar anlatacağız” şeklindeki ifadesi güçlendirmektedir. Yani amaç İran merkezli milli bir tarih yazmak, tarihten çıkarılan tecrübelerle Büveyhî devletinin yöneticilerine devlet yönetiminde nelere dikkat etmeleri gerektiği konusunda telkinde bulunmaktır. Yoksa seküler bir tarih anlayışı geliştirmek değildir.

İbn Miskeveyh'in eserinde sergilemiş olduğu eleştirel ve rasyonel tavır –her ne kadar milli duyguları ağır bassa da- bizce en dikkat çekici özelliktir. Yazar, eleştirel düşünceyle hareket ederek geçmişten gelen uydurma haberleri bir elemeye tabi tutmuştur. İncelemiş olduğu vakalarda tarihi olaylarda bir devinimsel karakterin bulunduğunu keşfetmiştir. Yazara göre tarihi olaylar meydana geliş şekilleri itibariyle birbirine benzemektedirler. Bunlar tıpa tıp aynısı olmasalar bile şeklen aynıdırlar. Benzer sebepler benzer neticeler doğurmaktadır. Bunun için tarihi inceleme konusu yapan kişiler bunlara odaklanmalıdırlar. Geçmişte meydana gelen olayların ardında gizli olan sebepleri bulabilirsek gelecekte meydana gelecek olayları önceden tahmin edebiliriz. Bu da bizim birçok zarardan korunmamızı sağlar. Kim bunları dikkate almazsa o zaman geçmişte yaşanmış olan tecrübeleri tekrar yaşamak zorunda kalır ki bu da bir kısır döngüye yol açar.

Bütün bunları dikkate alarak İbn Miskeveyh'i eleştirel tarihçiliğin başlangıç noktasına yerleştirebilir hattâ onun modern tarihçiliğin öncülerinden olduğunu dahî söyleyebiliriz.

BİBLİYOGRAFYA

- Ansârî, M. Abdulhaq, *The Ethical Philosophy of Miskawaih*, Aligarh, İndia, 1964.
- Badâvî, Abdurrahman, *Quelques Figures et Thèmes de la Philosophie Islamique*, Paris, 1979.
- Bayraktar, Mehmet, “İbn Miskeveyh”, *DİA*, İstanbul, 1999, c. XX, s.201-208.
- Belâzûrî, *Fütuhü'l-Buldan*, tahk: Muhammet Rıdvan, Kahire, 1932.
- Bhat, Badruddin, “Miskawaih as an Historian”, *The Islâmic Quarterly*, c.XXXIII/2, London, 1989, s.132-137. •
- Boer, T. J., *Tarihu'l-Felsefe fi'l-İslâm*, Arp. trc. Muhammed Abdulhadi Ebu Ruyde, Cezayir, t.y.
-, *İslâm'da Felsefe Tarihi*, trc. Yaşar Kutluay, Ankara, 1960.
- Brockelmann, Karl, *Tarihu'ul-Edebi'l-Arab*, Arp. trc. Mahmud Fehmi Hicazi, Mısır, 1993.
- Collingwood, R. G., *Tarih Tasarımı*, trc. Kurtuluş Dinçer, Ankara, 1996.
- Corbin, Henry, *İslâm Felsefesi Tarihi*, trc. Hüseyin Hatemi, İstanbul, 1986.
- Cum'a, Muhammed Lütfî, *Tarihu Felasifeti'l-İslâmî fi'l-Maşrik ve'l-Mağrip*, b.y., t.y.
- Dafa', Ali Abdullah, *İshamu Ulemai'l-Arabi ve'l-Müslimin fi İlmi'l-Hayvan*, Beyrut, 1406-1986.
- Dayf, Şevki, *Tarihu'l Edebi'l-Arab-Asru'd-Duveli ve'l-İmarat*, (I-V), Kahire, 1975-1980.
- Dîneverî, Ahmed, *el-Ahbaru't-Tıval*, thk:Abdalmün'im Amir, Kahire, 1960.
- *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Komisyon, İstanbul, 1987.
- Enciclopedia Of Arabic Literature, tash. Julie Scott Meisami ve Paul Starkey, London, 1998.
- Fârâbî, Mutluluğu *Kazanma-Eflatun Felsefesi-Aristo Felsefesi*, çev. Hüseyin Atay, Ankara, 1974.
-, *el-Medinetü'l-Fazıla*, trc. Nafiz Danışman, İstanbul, 1956.
- Günaltay, M. Şemsettin, *İslâm'da Tarih ve Müverrihler*, İstanbul, 1342/1240.
- Halil, İmamuddin, *İslâm'ın Tarih Yorumu*, trc. Ahmet Ağırakça, İstanbul, 1988.
- Hamevi, Yakut, *Mu'cemul Udeba*, (I-VII), Mısır, 1924.
-, *Mu'cemu'l-Buldan*, tsh: Muhammed Emin el-Hanci, (I-X), Mısır 1323-1906.
- İbrahim, Ebu Süleyman Abdulvehhab, *Kitabetu'l-Bahsi'l-İlm*, Mekke, 1983.
- İbn Abdilhakem, *Futuh'u Mısır ve Ahbaruha*, Kahire, 1914.
- İbn Ebi Usaybia, *Uyunu'l-Enba*, Beyrut, 1960.
- İbn Haldûn, *Mukaddime*, trc. Zakir Kadiri Ugan, Ankara, 1997.
- İbn Miskeveyh, *Tecâribu'l-Umem*, (I-VII), thk: Ebu'l-Kasım İmami, Tahran, 2000.
-, *Tecâribu'l-Umem*, (I-VI), (y.z.m., Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, nr.3116-3121), t.y.
-, *Tehzîbu'l-Ahlâk*, çev. Abdulkadir Şener-İsmet Kayaoğlu-Cihat Tunç, Ankara, 1983.
- İzmirli, İsmail Hakkı, “Ebu Ali Miskeveyh ‘İbn Miskeveyh’ el-Hazin”, *DİFM*, III/10, İstanbul, 1928, s.17-33.
-, “Miskeveyh'in Felsefesi Eserleri”, *DİFM*, III/11, İstanbul, 1929, s.59-66,
-, *İslâm'da Felsefe Akımları*, haz. N. Ahmet Özalp, İstanbul, 1995.
- Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemu'l-Müellifin*, (I-XV), Beyrut, t.y.
- Khâlidî, Tarif, *Arabic Historical Thought in The Classical Period*, New York, 1994.
- Khan, M.S., “The Use of Letters and Documents in The Contemporary History of Miskawaih”, *The*

Islâmic Quarterly, c.XIV/1, London, 1970, s.41-49

-, “Miskawaih and Arabic Historiography”, *Journal of The Regional Cultural Society* c.,89/4, New Haven, 1969, s.710-730.
-, “The Personal Evidence in Miskawayh’s Contemporary History”, *The Islamic Quarterly*, c. XI/1-2, London 1967, s.50-63.
-, “The Eye –Witness Reporters of Miskawaih’s Contemporary History”, *Islamic Culture*, c.XXXVIII/IV, s.295-299
- Kıfî, *Kitab-u Ahbari’l-Ulema bi Ahbari’l-Hukema*, Mısır, 1326.
- Kraemer, Joel L., *Humanism In The Renaissance of Islam*, Leiden 1986
- Kütükoğlu, Mübahat S., *Tarih Araştırmalarında Usul*, İstanbul, 1998
- Macit, Fahri, *İslâm Felsefesi Tarihi*, çev. Kasım Turhan İstanbul 1987
- Margoliouth, David Samuel, *The Eclipse Of The Abbasid Caliphate*, (I-VII), London, 1921.
- Mohammed, Nasır b. Omar, “Miskawaih’s Theory of Self-Purification And The Relationship Between Philosophy And Sufism”, *Journal of Islamic Studies*, c.1, Oxford, 1994, s.35-51
-, “Preliminary Remarks On Greek Sources of Muslim Ethics: Miskawayh’s Experience”, *The Islamic Quarterly*, c.XLI/4, London, 1997, s. 270-283.
- Özlem, Doğan, *Tarih felsefesi*, İzmir, 1998.
- Rahmetullah, Meliha, “el-Müerrih İbn Miskeveyh”, *Müerrihu’l-Arab*, c.XL, Bağdat, 1989, s.194
- Rosenthal, Franz, *İlmu’l-Tarih İnde’l-Muslimin*, Arp. trc. Salih Ahmed el-İlî, Beyrut, 1983
- Sâlihiyye, Muhammed İsa, *el-Mu’cemu’ş-Şamil li’l-Turasi’l-Arabiyyi’l-Matbu’*, Kahire 1995
- Samherani, Esad, *el-Ahlâku fi’l-İslâm ve’l-Felsefetu’l-Kadim*, Beyrut, 1988
- Sarton, George, *Introduction to The History of Science*, New York, 1975.
- Subhi, Ahmed Mahmud, *el-Felsefetu’l-Ahlâk fi’l-Fikri’l-İslâm*, Kahire, 1983.
- Sezgin, Fuad, *Muhadarat fi Tarihi’l-Ulumi’l-Arab ve’l-İslâm*, Frankfurt, 1984.
- Sıddıkî, Mazharuddin, *Kur’an’da Tarih Kavramı*, çev. Süleyman Kalkan, İstanbul,1982
- Siddiqui, B. H., “Miskawayh: Life And Works”, *Journal of The Regional Cultural Institue*, c.VII, no:2-3, Tahran 1977, s.87-111
- Sunar, Cavit, *İbn Miskeveyh ve Yunan’da ve İslâm’da Ahlâk Görüşleri*, Ankara, 1980.
- Şiblî, Mevlana, *Asr-ı Saadet*, çev. Ömer Rıza Doğrul, (I-IV), İstanbul, 1973
- Taberî, *Tarihu’l-Umem ve’l-Mulûk*, tahk. Muhammed Ebu’l-Fadl İbrahim, Beyrut, t.y.
- Tikritî, Naci, *el-Felsefetu’l-Ahlâkiyyetu’l-Eflatuniyye inde Müfekkiri’l-İslâm*, Bağdat, 1402-1982.
- Tosh, John, *Tarihin Peşinde*, çev. Özden Arıkan, İstanbul 1997.
- Toynbee, Arnold, *Tarih Bilinci*, İstanbul, 1975.
- Uysal, Enver, *İhvan-ı Safa Felsefesinde Tanrı ve Âlem*, İstanbul, 1998.
- Zehebî, *Tarihu’l-İslâm ve Vefayatu’l-Meşahiri ve’l-Alam*, thk: Ömer Abdusselam Tedmuri, Beyrut, 1989
- Zirikî, Hayruddin, *el-A’lâm*, (I-X), Kahire, 1954-1959.